F. BULIĆ – L. KATIĆ

STOPAMA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA





FRANO BULIĆ -- LOVRE KATIĆ

STOPAMA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA

POVIJESNE ŠETNJE PO ZADUŽBINAMA HRVATSKIH KNEZOVA I KRALJEVA

SA SLIKAMA



JERONIMSKA KNJIŽNICA
UREĐUJE DR JOSIP ANDRIĆ
IZDAJE HRV. KNJIŽ. DRUŠTVO SV. JERONIMA
KNJIGA DVJESTA PEDESET I DEVETA

NASLOVNI LIST OD V. KIRINA.

TISKARA NARODNE PROSVJETE U ZAGREBU

N I N.

Lani se javilo nekoliko Hrvaćana, da će u posjete staroj svojoj postojbini Dalmaciji, da razgledaju davne uspomene najljepšeg doba naše povijesti — kad su se hrvatski vladari ponosito pisali »Božjom milošću kralj Hrvatske i Dalmacije«. I još davnije, kad su ono Hrvati došavši sa sjevera pod jarmom divljih Avara u doticaju sa kršćanstvom oplemenili svoju dušu, promijenili ćud i krštenjem osigurali svoju budućnost, da ne izginu netragom poput nekrštenih Huna, Avara i drugih čopora i horda, što porušiše i popališe po Dalmaciji cvjetne gradove u najtužnije doba ljudske povijesti, za seobe naroda od četvrtoga do polovice sedmoga vijeka.

Javili Hrvaćani don Frani Buliću svoj naum, a on, obuzet svojim poslovima, povjeri društvo svom rođaku Don Lovri Katiću, da ih povede po sjevernoj Dalmaciji.

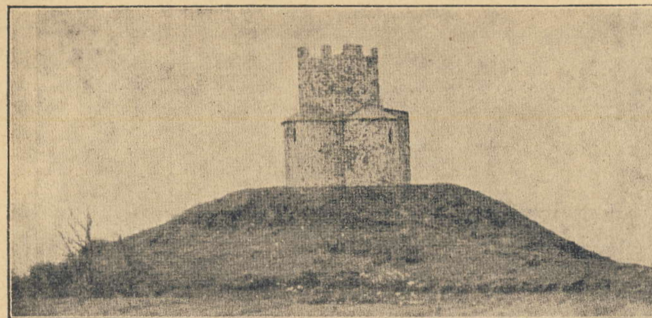
I Don Lovre uoči Gospe od Zečeva, a to je nedjelja pred Spasovo, po dogovoru iščekao društvo na stanici Pađenama, nedaleko Knina. Odmorivši se i založivši nešto u Pađenama dva velika auta odvedoše društvo preko lomne Bukovice mimo stari rimski Burnum, gdje je negda bio logor rimskih četa, kroz Kistanje pa do Bribirskih Mostina. Napogled starog Bribira, što se diže na brežuljku od ruševina ilirskog grada, zaustaviše Zagrepčani automobile i cijelo društvo dignu šešire kliknuvši : »Slava« starim županima bribirskim i banovima Pavlu i Mladenu, sinu i unuku

Pavlovu, koji ovuda, ravni kraljevima, jezdijahu. Mimoišavši Bribirske Mostine i stari grad Ostrvicu, nedobitnu postojbinu bribirskih knezova, gdje se otrag godina našao natpis iz XV. vijeka, a spominje kralja dobre uspomene Zvonimira, eto ih u Benkovcu. Ne ustaviše se u Benkovcu ni kod sv. Petra u Kuli, da razgledaju tu crkvu, koja ima kamenih spomenika iz onih vremena, kojima oni idu za stopom. Treba na vrijeme prispjeti u Nin, da se naužiju narodnog veselja. Pukla u daljinu i širinu ravnica Ravnih Kotara, negdašnje bogato sijelo hrvatskog plemena Lapčana, čijemu je županu kralj Zvonimir dao svoju kćer Klaudiju. Danas je Kotarac propao i siromah, zapušten i umoren od groznice. U Zemuniku pozdravivši negdašnje dvore Ilije Smiljanića eto ih doskora u Murvici, koja nije nego 10 kilometara daleko od ljute rane naše — Zadra grada. Iz Murvice novim putem do Nina vozi se društvo polako, jer je slaba cesta, ali i da se nagleda narodne nošnje. Put je pun svijeta, staro i mlado, muško i žensko, jedne i druge vjere hrli u Nin na svetkovinu Gospe od Zečeva. Premda je ova svetkovina tek iz početka XVI. vijeka, dočarava ona vremena, kad su Hrvati hrlili ovuda kao i danas k bijelome Ninu, da u stolnoj crkvi slušaju riječ svoga biskupa i vide svijetloga kneza ili kralja, okružena kitom dvorjanika.

Najednom se svima iz grudiju izvi usklik : »More, more ! Hrvatski plavi Jadran !« Ovako su ga i stari pradjedovi naši pozdravili, kad su ga prvi put s planina ugledali. Ninsko polje se prostrlo do pod Velebit, a po moru pred starim gradom polegli otoci kao negdašnje ubojne galije hrvatske čuvajući od prekomorskih vukova ove obale. Tamo južnije od Nina eno Sv. Nikole u Prahuljama na umjetnom brežuljku. Tko zna, nije li to i grobna gomila kojega hrvatskoga župana iz pretkršćanskog doba. Sv. Nikola je građen još u IX. ili X. vijeku. Nin se nazire po svom zvoniku, a tamo prema moru eno Obrovice, hrvatske zadužbine samostanu sv. Krševana u Zadru.

Prošavši »Brda«, koja 1072. godine darova kralj Petar Krešimir samostanu sv. Marije, što ga je sagradila njegova rođakinja Čika — eto, društvo je prispjelo u Nin posred mnoštva šarolikog naroda. Grad hrvatske slave danas ne broji više od 800 duša i leži posred male luke na otočiću, kao na jezeru da pliva. Pred mostom, koji veže grad s kopnom, izišli putnici iz auta i ogledali se naokolo po siromašnim podrtinama zidova, što su negda pasale grad, a danas stoje kao živa slika propasti i umiranja ovog kraja.

Narod se skupio oko »stranaca« i pomalo stao pričati jedan starac, kako su se u Prahuljama i Obrovici



Crkva sv. Nikole u Pahuljama kod Nina.

kraljevi krunili. Momče nekakvo podsmijevalo se starcu i prigovaralo. Ta nepristojnost pecnula naše putnike, pa upitali momka, šta bi on znao kazati o Ninu i je li što u školi učio. Evo ovi ljudi izdaleka dolaze, da posjete hrvatske spomenike u Ninu, gdje su i knezovi i kraljevi stolovali, i starac bez škola zna bolje diku svoga kraja nego on, koji je »škole prošao« pa eto i novine čita — a novine su mu iz džepa virile i bile su sumnjive, jer se ne pišu, da uče, već da truju narod. Starcu, čuvaru hrvatskih uspomena, bilo to milo, te diže oštruljicu crvenkapu i viknu : »Živjeli !« Kroz svijet se putnici proturali i kod župnika velečasnog

Nikpalja, znanca don Lovrina sa bogoslovnih nauka u Zadru, odmorili se od puta uz čašu dobre »žutine«, iz koje kao da iskre vrcaju.

Nešto tog istog popodneva pred večer, a nešto sutradan obišlo je društvance glavne ninske spomenike. Ulice presijecaju grad od zapada k istoku, a ulaz je najzgodniji na Donja Vrata, jer se dolazi odmah na glavnu ulicu, u kojoj vidiš po koju bolju i noviju kuću među podrtinama. Došavši na sredinu grada ulicom, koja se zove i danas Kraljevac, upadaju ti u oči namah sredovječne zidine ondje, gdje je negda bio dvor hrvatskih kraljeva — a sada na njima stoji grdni nametnik, koji nam je uništio dobar dio narodnog života i još ispija krv našu — mletački lav. Pružio on šapu, da zaduši svaku uspomenu na hrvatsku prošlost, hotio bi, da se sam on prikaže strancu — ali zaludu. Tu na trgu Kneginji diže se stara trošna crkva sv. Križa.

Neugledna je, priprosta i malena po svojoj spoljašnosti. Duga je i široka oko devet metara. Skrpani su joj zidovi od starog kamenja i ponegdje u suho zidani — a oblika je, kao da si četiri lista skupio oko jedne točke, poviše koje se diže kuba.

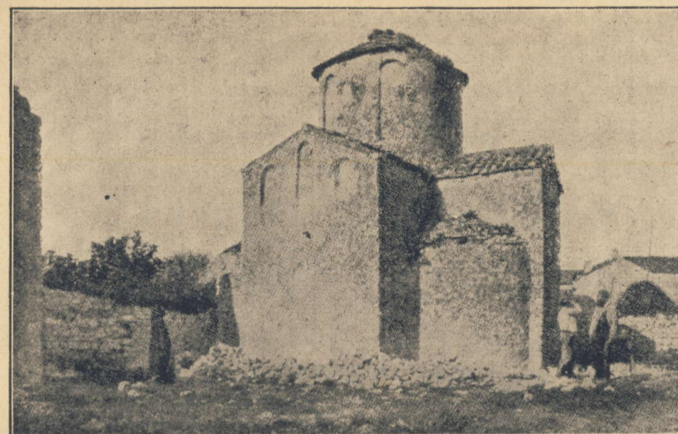
Ova stara crkva bila je predmetom mnoge prepirke naših i stranih učenjaka. I Englez Jackson i Nijemac Eitelberger i Hrvat Jelić i Srbin Vasić i mnogi drugi pisali su o njezinom čudnom obliku. Ali naše društvo ne brigalo se za učene rasprave, već kao hodočasnici došli da se poklone ovom najstarijem spomeniku, kojim se počinje hrvatska povijest i koji nije ni zub vremena ni požar grada Nina 1646. oborio, već ga dobri Bog sačuvao na uspomenu, diku i utjehu hrvatskog naroda. Bijaše to kapela prislonjena uz prijestolni dvor hrvatskog kneza, a sagradio ju je župan Godeslav tamo oko 800. godine. Don Lovre poveo društvance do vrata crkve, da vide još na svom mjestu natpis na gornjem pragu. Uzalud, ne vide ga. Na to ih upozori don Lovre, da stupe na prag vrata

i dignu oči na gornji prag iznutra. Natpis je čudno klesan i čudno postavljen ne na čelo praga, da ga vidiš, kad pristupiš k vratima, već je uklesan na gornjem pragu, ali iznutra i gleda prema tlu, da valja izvratiti glavu, dok ga čitaš.

Društvo nikako da pročita natpis :

GODE. SAU. IUP. PANO. QUI. IS. TO. DOMO. CO.

— Kakva su ovo slova ! zavapit će mladi bogoslov.



Crkva sv. Križa u Ninu.

— Kakva ? — don Lovre će mu. — Mladi prijatelju ! U nauci ih zovu frankogalskom prostom kapitalom t. j. velika slova, koja se pisahu u Francuskoj, ali ima tu i primjese kursivnih slova iz doba Merovinga — to će reći slova oblika, koji se uzimlje u običnom rukopisu, a rekoh : iz doba Merovinga, dakle od svršetka petoga do polovice osmog vijeka. To je bilo doba, kad su bješnjeli ratovi, i klali se sami Merovingi među sobom, i pismo iz tog vremena vrlo je loše i zagonetno. Pomalo se oporavljala kultura, a s njom i pismo, pa

eto ovaj natpis, kako učenjaci vele, bio bi oko 800. godine, a čita se: Godeslau iuppano qui isto domo co (struxit) t. j. Godeslav župan, koji je sagradio ovaj hram. — Tako ga je pročitao pok. don Luka Jelić, svećenik rodom iz Vranjica i nećak don Franin, a profesor Don Lovrin u bogosloviju. Prije njega su se mučili i drugi povjesničari: Kukuljević, te dva prvaka u našoj povijesti, a oba svećenika, Rački i Ljubić. Don Luka ga najbolje pročitao i protumačio. Ovo je po don Luki bila grobnica prvog poznatog nam hrvatskog župana. Bio je on župan plemena Jamometića, koje se prostiralo sve tamo do Zadra i gore do Velebita.

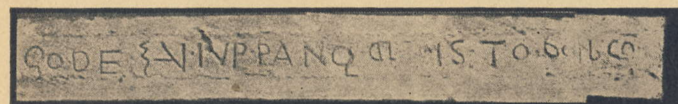
U kapeli sv. Križa počivao je župan Godeslav, a do njega njegova porodica. Usred kapele po ondašnjem običaju gorjelo je kandilo, da osvijetli noću i crkvicu i groblje oko nje, gdje ga je bilo. Vremenom je ona postala dvorska kapela. Ma da je u XVII. vijeku nešto popravljena, ipak nam se sačuvala u prvotnom obliku — ali kosti Godeslava župana razasuše se, tko zna kuda. No uspomena na ovu zadužbinu nije se izgubila. Posjed ove crkvice bio je najbogatija nadarbina kasnije ninske biskupije, a bez sumnje — te zemlje darovao je crkvi Godeslav od državnog imanja. I kad nesta narodnih hrvatskih kraljeva, a mletački lav ugnijezdio se u Ninu, i onda je nad nadarbinom sv. Križa vršila država patronatsko pravo — znak, da je od davnine to pravo patrilo ninskom županu kao zastupniku hrvatske države. Najveća čast u biskupiji ninskoj je i za kasnijih vremena bila — nadarbina sv. Križa. Ne ginu lako uspomene stare! Zvono crkvice sv. Križa za mletačkog doba zvalo je gradskog kneza i vijećnike na vijeće onako, kako je za hrvatskih vladara zvalo kralja i župane na sabor.

Kako su velike, lijepe i prastare uspomene vezane za ovu staru crkvicu! Hram Božji čuvao je te uspomene mile svakome Hrvatu — ali godine 1807. grješna ruka francuskog cara Napoleona ote crkvi imanja i otada propade i izgubi se zvono, a crkva prestade

biti dvorskom kapelom. No ipak u pameti se prostog puka usjekla uspomena na ove posjede. U negdanjem selu Prhovu i u Privlaci i danas su „Križine", zemlje negdašnji posjed sv. Križa.

Danas, kako je sama crkvica jedan od najljepših hrvatskih spomenika, onako krije i druge uspomene prošlosti, jer se u njoj čuvaju hrvatske starine iskopane u Ninu. Tu je natpis, koji spominje kneza Branimira, a čita se:

TEMPORIBUS DOMNO BRANIMERO DUX SCLAVORUM (BEATO AMBROSIO CONFES)SORI HUNC (TEGURIUM) EGO THEUDEBERTUS ABBA PRO REMEDIO ANIME MEE FIERI ROGA(VI). QUI LEGET ORET PRO ME PECCATORE. To znači: Za doba Gospodina Branimira, kneza slovenskoga, blaženomu Ambrozu ispovjedniku ovaj tegurij ja opat Teudebert dadoh učiniti moleći se za spas duše moje. Tko čita, neka moli za me grešnika.



Natpis župana Godeslava u Ninu.

Ovdje je pohranjeno i dosta kamenih ulomaka pokupljenih sa raznih strana, a resili su svojim pleternim ukrasom mnoge crkve u Ninu, sagrađene također u doba naše samostalnosti. Sve je društvance pomno razgledalo, svačega se rukom dotaknulo, a kad su bili na vratima, svaki se još jednom osvrnuo na zidove crkve i na predmete u njoj, pa na natpis Godeslavljev. Na izlazu će don Lovre prijateljima:

— Nešto vam zaboravih reći! Ovdje bi imao biti pohranjen još jedan drugi spomenik istovremen s ovom crkvicom, ali tuđinska grabežljiva ruka ukrala ga, i eno ga danas u Mlecima. To je krstionica prvog poznatog hrvatskog kneza, jer Godeslav bijaše samo župan. Zvao se knez Višeslav. No hajdemo na mjesto, gdje je ona kamena kada stala, kad su se u njoj krstili

naši praoci ostavljajući mrak poganstva i primajući svijetlo križa, da tako stupe u kolo kulturnih naroda.

Društvance pošlo je u današnju župsku crkvu, sagrađenu na temeljima negdašnje katedrale glasovitog Grgura Ninskog i drugih »hrvatskih biskupa«. Nije lako uoči «Gospe od Zečeva« ući u crkvu, jedva da su »Zagrepčane« pustili crkovinari i na sam zagovor župnikov. Tog dana pletu vijenac Gospi od živog cvijeća — i ne smije se vijenca dodirnuti ničija ruka do djevojačka; ni žena ni udovica niti ijedan muškarac ne smije ga se taknuti. I kad ga nose u crkvu, opkole ga u kolu poskakujući, donesu ga i zatvore, a crkovinari, spremajući crkvu za sutrašnji dan, čuvaju vijenac do zalaza sunca, kad će ga u procesiji pronijeti.

Ogledasmo staru katedralu i kamenicu za pranje ruku iza oltara, u kojoj su se negda čuvale moći sv. Azela iliti Anselma, patrona i katedrale i današnje župske crkve, te kipove sv. Ambroza i Azela iz XIII. vijeka. Župnik pokaza društvancu i glasoviti moćnik s kostima svetaca. Radi povijesne i umjetničke vrijednosti ovaj je moćnik među prvima u Evropi. Sandučić s moćima sv. Marcele, veli Jelić, da je dar kralja Zvonimira. Eno ti i srebrene ruke s natpisom Pavla Šubića (umro godine 1312.), tu su i dvije srebrene noge, dar njegova tajnika Radoslava Utušanca, pa opet zlatni prsten 35 dekagrama težak, dar pape Pija II. (od godine 1458. do 1464.).

Ne dalo se nikome otrgnuti od dragih amaneta kršćanskih i narodnih, a mi Hrvati smo sretni, što nam je Crkva sačuvala najveći dio prošlosti i svetinja narodnih, pa tek i drugi i treći poziv crkvenjaka, što je župniku javljao, da je sve spremno za prenos kipa iz kapele u crkvu, prisili nas, da poljubivši svete moći pođemo i mi skupa s pobožnim narodom za kipom Gospinim — umjetničkim djelom majstora iz vremena puna cvata i kulture, kad su Ninu gospodovali Šubići.

Tek sutradan ogledasmo temeljne zidove negdašnje k r s t i o n i c e.

Još u XVI. vijeku je postojala u prvotnom svom obliku. Bila je kružastog oblika sa četiri niče (udubine), a posred nje stajaše kamenica, u kojoj se krstili novokrštenici.

Don Lovre društvu pokazao sliku mramorne kamenice, na kojoj je križ s pleternim uresima, po kojima njemački učenjak Stückelberg cijeni, da je kamenica isklesana oko 800. godine, a pisali su o njoj i naši učenjaci Kukuljević, Rački i Jelić. Natpis je na njoj:



Krstionica kneza Višeslava.

HEC FONS NEMPE SUMIT INFIRMOS, UT REDDAT ILLUMINATOS. HIC EXPIANT SCELERA SUA, QUOD DE PRIMO SUMPSERUNT PARENTE, UT EFFICIANTUR CHRISTICOLE SALUBRITER CONFITENDO TRINUM PERENNE. HOC JOANES PRESBITER SUB TEMPORE WISSASCLAUO DUCI OPUS BENE COMPOSUIT DEVOTE, IN HONORE VIDELICET SANCTI JOHANNIS BAPTISTE, UT INTERCEDAT PRO EO CLIENTULO SUO.

Nešto je slaba ta latinština, a hrvatski znači: »Eto ovaj zdenac prima bolesnike, da ih prosvijetli. Ovdje okajavaju svoj grijeh, što ga baštiniše od prvog

roditelja, da postanu štovatelji Kristovi spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovu radnju dobro i pobožno izvrši za doba kneza Višeslava svećenik Ivan a u čast svetoga Ivana Krstitelja, da odvjetuje za njega, svoga štićenika.«

Godine 1746. porušena je stara krstionica, a kamenicu iz nje Mlečani ponijeli u Mletke, da ninski Hrvati ne čitaju na njoj imena svoga kneza Višeslava. Krali su po svoj Dalmaciji spomenike ti kulturni Mlečići i njima kitili svoj grad, a najradije su kupili one, koji su sjećali Dalmatince na hrvatske kraljeve. Danas je Višeslavljeva kamenica u muzeju Correr u Mlecima.

Natpis svećenika Ivana sačuvao nam je uspomenu prvog pokrštenoga hrvatskog kneza Višeslava. Bio je to valjda otac kneza Borne.

Nije nam nažalost ništa potanje poznato o knezu Višeslavu, ali dosta nam je, što znamo, da su se za njega Hrvati krstili i kao kršćani eto odmah stupaju u povijest. Prije devetog vijeka o njima malo što pišu izvori, a u devetom vijeku već su organizirali državu. Tolika je moć kršćanske vjere!

Kad su došli u ove krajeve, rušili su i oni crkve i oltare — ali ražalilo se slavensko srce našavši valjda ostavljen plug nasred polja — ta Hrvat ne bijaše ratnik — ralo je njegov drug, i proorali zemlju, nastanili se i pomalo dolazili u dodir s razbjeglim se kršćanima. Ne, stare vjere svoje nijesu htjeli napustiti. Polagano je išlo. Nekoji pojedinci su se pokrstili u VII. i VIII. vijeku, ali cio narod tekar evo u doba Višeslava. Malo prije njega u Splitu se obnovila biskupija, što je propala zajedno sa Solinom. Split je u to doba potpao pod Bizant, a Hrvati su priznavali vlast franačku, i zato iz Splita nijesu mogli vjerovjesnici među Hrvate. Došli su oni sa franačke strane, a poslani od Rima, jer svi stari pisci ističu, da su Hrvati primili sv. krst iz Rima. Primio je lijepo knez Višeslav vjerovjesnike, a narod slijedeći svoga kneza redom se krstio. Tko zna, koliko se narodnih prvaka opralo od istočnoga grijeha u Višeslavljevoj krstionici! Franci donijeli su među

Hrvate i štovanje svetaca, koji su se u njihovoj zemlji častili, a to su baš oni, kojih se i danas dižu crkve u Ninu: Sv. Azel, Sv. Marcela, Sv. Martin. Pa i svećenici ninski nosili su franačka imena kao biskup Adelfreda i opat Teudobert.

Dobili su Hrvati i biskupa, jer biskupi iz dalmatinskih gradova, stojeći pod carigradskim patrijarhom, nijesu imali pristupa na hrvatsko tlo. Hrvatski biskup imao je vlast nad svim Hrvatima, a ispočetka nije imao stalnog boravišta, već je putovao zemljom ukrepljujući kršćane u duhovnom životu. Takav se biskup zvao u ono doba h o r e p i s k o p. Kasnije nastanio se biskup u Ninu, i eto odmah tu, gdje je krstionica, vide se tragovi stare katedrale, koju je otkopao don Luka Jelić.

Društvo je obišlo tragove zidina sjećajući se slavnih ninskih biskupa, koji su se borili za prevlast u crkvi sa samim metropolitama splitskim. Uz staru katedralu bio je i prijestolni dvor hrvatskoga kneza. Eto mu tragova u starim zidovima, što ih je sačuvala dobra hrvatska zemlja. U tome dvoru je stolovao Borna, dalmatinski knez, takmac Ljudevita, kneza posavskih Hrvata. Borio se Ljudevit protiv Franaka, a Borna bio je njihov pristaša, znajući, da će njihovom pomoću lako proširiti Hrvatsku. Kad je Ljudevit pobjegao iz Srbije, kamo se bio zaklonio pred Francima, došao je evo amo — ali zaludu se nadao, da će mu Bornini rođaci zaboraviti staru svađu. Ljutemisl, stari ujak Bornin, ubi Ljudevita. Tko zna, nije li ovu zemlju poprskala krv hrvatskog junaka?! — — — — —

Ali ovdje u ovom dvoru se sigurno odlučila sudbina hrvatskoga naroda, kad se knez Branimir, pobijedivši Zdeslava, sina Trpimirova, zajedno s izabranim biskupom Teodozijem obratio pismom papi Ivanu VIII., da primi pod svoje okrilje hrvatski narod. Silom uklonivši Domagojeva sina Iljka, vjerna apoštolskoj stolici, bijaše sin Trpimirov Zdeslav pomoću Carigrada zasio na kneževski prijesto i Hrvate u političkom i crkvenom pogledu podvrgao Carigradu,

ma da su oni za Iljka zbacili franački jaram i bili potpuno slobodni. A Carigrad je tada bio otpao od rimskog pape, kojega su Hrvati voljeli kao svog oca. Tada je i ninska biskupija podvrgnuta silom raskolničkoj splitskoj nadbiskupiji. Hrvati ne mogoše toga trpjeti. Diže se Branimir, obori Zdeslava i povrati opet narod Rimu. U ovoj se prijestolnoj dvorani valjda čitalo pismo pape Ivana VIII. upravljeno »milom sinu knezu Branimiru«, kojim javlja papa, da 21. maja 879., na Spasovo »iza svečane mise na oltaru sv. Petra apoštola dignuvši uvis ruke blagoslovismo tebe i cio tvoj narod i svu tvoju zemlju«. A čitala se sigurno i odluka cara Vasilja iz Carigrada, kad je on, pomirivši se s papom, na zagovor sv. Oca, dao potpunu slobodu Hrvatskoj i još naredio, da hrvatskom knezu plaćaju dalmatinski gradovi đanak, koji su tada davali carigradskom caru. Ovdje u katedrali u X. vijeku posjedio je Grgur Ninski, kojega zovu borcem za glagolicu, ali je vrlo sumnjivo, da se borio za glagolicu. To su stari naši povjesničari ustvrdili, i danas se to ističe, a ipak jasno je, da je na splitskom saboru za kralja Tomislava Grgur lomio koplje poglavito za svoju biskupsku stolicu, koju su mu htjeli ukinuti, jer je utemeljena tek u devetom stoljeću. Kad se Grgur pozvao na papu protiv zaključaka prvog sabora, po dokumentima ne nalazimo, da se pozvao radi glagolice, već radi ukinuća svoje biskupije*, i jer je splitski nadbiskup htio, da ga Grgur prizna za starješinu — a on se smatrao većim od splitskog metropolite Ivana — ta bijaše biskup cijelog hrvatskog naroda! Biskupija ninska bi ukinuta, ali nakon jednog vijeka bi opet obnovljena.

Još jednom bacite oko tamo na onaj dio ruševina do svetog Križa, gdje je bila prijestolna dvorana,

* U aktima sabora piše ovo: »Kad smo po starom običaju htjeli (po zaključenju sinoda) sve zakonito da svršimo, digne se naš brat biskup ninski željeći sebi prisvojiti prvenstvo nad dalmatinskim biskupima, što nije bilo u redu, i zametne protiv zaključaka pomenutog sabora kod apostolske stolice nepravednu borbu.«

pa se sjetite, da je tu hrvatski kralj Petar Krešimir IV. »u blagovalištu svog dvora sjedeći skupa sa svojim županima, vojvodama i banima i kapelanima svog dvora kraljevskog« vijećao, kako bi obdario samostan sv. Krševana u Zadru za dobročinstva Božja. I izdao je kralj ovu darovnicu:

»Ja Krešimir, upravljajući Božjom milošću Hrvatskom i Dalmacijom, i kraljujući iza djeda svoga blažene uspomene kralja Krešimira i oca svoga kralja Stjepana, — koji oba srećno počivaju u Kliškom polju — sjedeći u blagovalištu svomu u Ninu zajedno s prisutnim županima, knezovima i banovima, a i kapelanima moga kraljevskoga dvora, počeo sam razmišljati, kako bi svemogući Bog očuvao podijeljeno mi vladanje moga nasljednoga kraljevstva i podijelio dušama mojih pređa i predšasnika vječni pokoj. I pronađoh, da od djela milosrđa nije Bogu ništa povoljnije i našega zemskoga dvora dostojnije, nego kad se posvećeni stanovi svetaca i nebesnika snabdijevaju posjedima i dostojnim darovima. I pošto je svemogući Bog naše kraljevstvo na kopnu i po moru rasprostranio, odlučismo i spremna srca ustanovismo, da ćemo samostan sv. mučenika Krševana (u Zadru) počastiti posjedima i zemljama. Nađosmo također u djelima predšasnika naših, preuzvišenih naime kraljeva (hrvatskih), da su i oni taj samostan darivali mnogim posjedima i zemljama; a mi, ne htijući ni čime odstupiti od staze pređa naših, dajemo i darivamo za spas duše moje i svih mojih pokojnika tebi, blaženi Krševane, i po tebi gospodinu Petru, vrijednomu opatu tvoga svetoga dvora, naš vlastiti (kraljevski) otok, koji se prostire u našem dalmatinskome moru, a zove se Maon, kojemu se s istočne strane stere otok, koji se u hrvatskom jeziku zove Vir. Ovaj otok (Maon) dakle neka posjeduje manastir sv. Krševana u sve vijeke, i neka ga nitko od umrlika u tome ne smeta, jer tako je odredila naša dobra volja uz privolu i na molbe velmoža čitavoga kraljevstva našega. Da pak

ova darovnica naša bude trajna i vrijedna kroz sva vremena, potvrđujemo je i potpisujemo mi sami zajedno s našim biskupima, i određujemo, da svaki čovjek, koji bi, ne spominjući se Božjega suda i prezirući našu kraljevsku čast, htio da otme ovaj otok rečenomu samostanu bude krivac na posljednjemu sudu; neka ga u vječnosti stigne sudbina Heroda, Jude i Simona Maga, neka bude proklet od Boga i njegovih apostola, od svih svetaca, a naročito od sv. Krševana. Naređujemo još, da ovaki zločinac plati našemu dvoru, — bilo to za kojega od mojih nasljednika kralja, budi župana ili bana — globu od 100 libara zlata, i da bude u čitavom kraljevstvu našem za uvijek nepošten (da izgubi sva prava). Ja Krešimir, kralj Hrvata i Dalmacije. Ja Stjepan, biskup zadarski, potpisah. I ovo su imena svjedoka, koji su tome činu prisustvovali: Adamić, ninski župan, svjedok. Boleslav, dvorski župan, svjedok. Vlkić, župan lučki, svjedok. Voleša, djed, svjedok. Budec, posteljnik, bribirski župan, svjedok. Ivan, kraljevski kapelan, svjedok. Petar, sudac kraljevskoga dvora, svjedok. Studec, kraljevski vinotoč, svjedok. Leo, carski protospatarij i katapan čitave Dalmacije, svjedok. Selislav, ninski sudac, svjedok. Adam redovnik, opat sv. Bartolomeja, svjedok. Petar, župan sidraški, svjedok. Dragomir, župan cetinski, svjedok. Andrija, belgradski načelnik, svjedok. U Gradu Ninu, Amen.«

Imao se čime ponositi kralj Krešimir, jer dotada su hrvatski kraljevi bili samo čuvari dalmatinskih krajeva upravljajući njima kao namjesnici carigradskoga cara, a odsada su kraljevi gospodari gradova, i Dalmacija je sastavni dio hrvatskoga kraljevstva. Tu pred nama je uzveličano hrvatsko kraljevstvo, tu je napisan spis, koji svjedoči, da silni kralj Krešimir bijaše gospodar Jadranskoga mora.

Već je bilo misno doba, i don Lovre, pokazavši društvu još crkvu sv. Ambroza, gdje je bio starohrvatski benediktinski samostan, otpusti društvo, da zajedno s pukom sluša sv. misu, a on s ostalim svećenicima pristupi k oltaru, da služe službu Božju u čast Majke Božje.

Za objedom poveo se razgovor o prošlosti Nina, kako je tu bila naseobina još u prethistorijsko doba, pa za Rimljana cvao je grad Aenona, a za hrvatskog kraljevstva jedna od prijestolnica kraljevskih, jer kralj stolovaše osim Nina i u Kninu, Solinu i Bihaču. Za Zvonimira se u Ninu držao crkveni sabor, kojem je bio i kralj prisutan. Za borba s Mlečanima stradao je ljuto Nin, kao utočište zadarskih junaka, a potpavši pod mletačku vlast u borbi s Turcima god. 1646. zapališe ga Mlečani, da se Turci u njemu ne ugnijezde. Sreća, što se tada spasi dragocjeni spomenik: crkva sv. Križa, ostade čitava, jer bijaše od kamena.

Nije društvo kasnilo, već za rana krenulo put Knina, jer kratki danci, a dugi konaci.

KNIN.

Prošavši opet Bukovicu najednom puče pogled s Buline strane na Kninsko Polje. Auti se zaustaviše, i društvance iziđe, da upokoji oči lijepom slikom plodnog i širokog polja. Na vrhovima Dinare, što se propela tamo sa sjevero-istočne strane, bijeli se u prodolinama snijeg, a sela se raštrkala ispod glavica i proplanaka. Između zelenih livada i njiva, kroz male gajeve vijugaju se preko polja četiri rijeke kao četiri zmije. Knin se veličanstveno izdigao između malenih brežuljaka kao negdašnji mu ponosni gospodari među pukom i vlastelom. Još strše amo sa sjeverne strane stare zidine i kule bez krovova — eto regbi da čekaju nove udarce tamo iza planina. Čekale su ih i odbijale i u doba, kad je tu u gradu sjedio zadnji kralj Hrvata.

Još vođa nije izrekao imena — a suza mlađima orosila oko, dok cijelo društvo kao po dogovoru izreče njegovo ime dižući putničke kape:

— Petar Svačić! Slava!

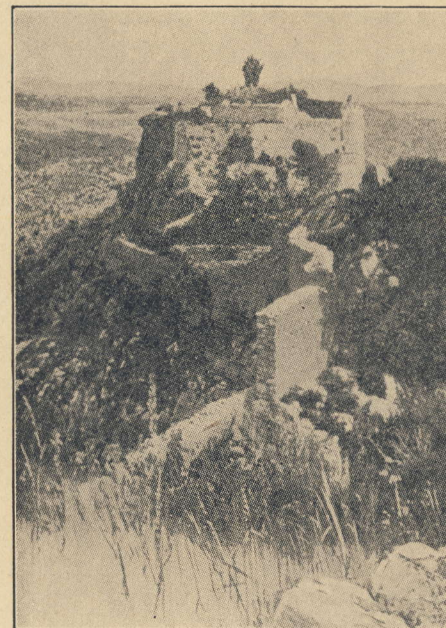
— Jest, slava! No on se ipak ne zvaše Svačić, već po svoj prilici Kačić, jer bijaše sinovac kralja Slavca, a taj je bio od roda Kačića, tamo od Poljica! Stari pisac veli za njega: Sjedište ovoga kralja bijaše Knin. Tu negdje u vitkoj kuli za tamnih noći bdio je kralj Petar plačući nad neslogom i jalom hrvatskim, koji je baš u ovoj krajini s reda lio bratsku krv, kako ćete čuti, kad dođemo na Kosovo polje. Preko bedema naslonjene glave na junačku desnicu gledao je, kako se pod zrakama sunca krabi i gine snijeg na Dinari — tako je ginula Hrvatska. Ove gore i rijeke vidješe ju ponosnu i jaku za Tomislava, posutu srebrom i zlatom za Zvonimira i poniženu u okovima za dugih vijekova! Kad bi znale ove planine govoriti, koliko li bi nam otkrile tajna — no možda je bolje, da šute, neka sinovi ne proklinju davnih otaca...

Posjedavši u aute za čas se spusti društvo u Knin. Danas je Knin središte ove krajine, kako je bio i u doba hrvatske samostalnosti. Car Konstantin Porfirogenet spominje kninsku župu, a njegov župan potpisuje kraljevske listine kao svjedok u doba Krešimira i Zvonimira. U doba knezova valjda je on bio središte moći Domagoja, kojega prozvaše Mlečani »najgorim knezom slavenskim«, jer im je zadao ljutih boli svojim hitrim lađama. A knezovi ovdje po Kninskom i Kosovu polju posagradili su mnoštvo crkava i dvorac svoj.

Petar Krešimir u blizini Knina diže biskupu hrvatskome dvore. Zvonimir se zalijeće češće amo, Petar stoluje tu. Eto, Knin je bio srce Hrvatske. I kada Hrvat svoju krunu postavi na glavu Madžaru, ni onda ne propade Knin. U njemu stoluju u srednjem vijeku banovi, u nj se kupe plemenski suci, da kroje pravdu — tu je »stol hrvatski«. Pod njegovim zidinama bore se silne velmože hrvatske: Šubići, Kurjakovići, Nelepići i bosanski kraljevi, — koji će od njih biti gospodar ovog orlovog gnijezda.

Sa bedema njegovih prkosi kralju Ljudevitu Velikome u XIV. vijeku kneginja Vladislava čuvajući

kao vučica baštinu svog pok. muža Ivaniša Nelepića — za sinka Ivana. I u nedogled se lila ovdje krv, dok Turčin 1522. ne zasjede na grad, i kroz pitomu okolicu hučio je glas hodže sa minareta — da je trnulo svako kršćansko srce. Narod, kao ovce bez pastira, stao bježati. Opustjela negda bogata hrvatska krajina, a Turci, da ne ostanu polja bez radnika, doveli iz



Stara kninska tvrđava.

Bosne raju. Godine 1688. zadnji Turčin — gospodar Knina — Muhamed Arlugbegsade pogibe od mletačkoga mača pod gradom, premda se bijaše na vjeru predao. Eto oni jaki bedemi, no niži od starijih — to su uspomene na Mlečane. Za ovih tursko-mletačkih ratova naseliše se oko Knina Srbi. Stari stanovnici tko

zna kuda svršiše i zaboraviše svoju davnu postojbinu punu slave — a novi bez tradicija i veze s prošlošću nemaju mjesta u svojoj pjesmi ni priči za prošlost Knina.

Tog istog dana društvo pregleda muzej, gdje se čuvaju hrvatske starine i okrijepivši se u »Hotelu Balkanu«, — jedinom pristojnom restaurantu kninskom, ode na počinak, jer sutra rano će krenuti preko Atlagića mosta na Uzdolje pa u Biskupiju i na Kapitul.

Još Danica nije osvanula niti zora lice pomolila, a društvo stupa pješke preko Knina.

Prošavši kninske kuće na lijevoj obali Krke udari društvo starim francuskim putem uz brdašce »Konj«. Na vrh Konja puče pred očima divan prizor. I prema sjeveru i prema jugu leglo je lijepo kraško polje: k sjeveru Kninsko — k jugu Kosovo. Baš su prve zrake sunca pale tamo iznad Kosova polja po goloj Promini, gdje je ležao na jednoj od pet-šest njezinih glavica tvrdi ilirski, i kasnije rimski grad Promona blizu današnjeg sela Tepljuha. S druge istočne strane u romantičnoj zavjetrini u pramčioku pružila se kuća do kuće iznad župnog polja malko podalje od rijeke Kosovčice: stara hrvatska Biskupija.

Svima se srce širi. Vođa dočarava prijateljima staru sliku.

— Eto, gospodo, ovakova su i ljepša jutra bila, kad su ovim poljima jahali u svili i zlatu naši kraljevi, knezovi i velikaši na konjima zlatnom uzdom zauzdanim i srebrene jabuke sedlom osedlanim. Na suncu su blještale zlatne i srebrene mamuze, a na kacigi treperilo je orlovo pero. Niz sedlo se objesio topuz, a o desnom ramenu, preko prsiju na lijevi bok, povio se kitan kajiš i na njemu dvosjekli mač do metra dug a četiri prsta širok. Za knezom ili kraljem eto župana štitonoše i kopljonoše, a uza nj konjušar župan na vrancu sve ogleda gospodareva konja, je li mu gojan i sit i napit — jer je to njegova briga. I onda redom kita i dvorani: župani, posteljnik, peharnik s bardakom,

tepčija, psetar, stolar, ubrusar, kojima imena sama kažu, kakva im je služba na dvoru. A župan »ded« je ostao kod kuće — njega mori briga o sjetvi i žetvi, o desetini, da svakome bude dosta na dvoru i jela i pića, da na dvorima ispod ploča krov ne proteče, da voda njive ne raznese, a onda će pomoći i suditi kralju, da u kraljevstvu bude reda i mira. U Muzeju kninskom vidjeli ste takve mačeve i topuze i strijele, mamuze i posude za vino, zlatne muške i ženske nakite posve slične današnjim iz »filigrana«. Takve nakite i danas nose bogatije dalmatinske seljanke. Toga



Knin.

blaga mnogo ima u muzeju. Našlo se u grobovima junaka i plemkinja, jer običaj je bio, da se pokapa s mrtvacem ono, što mu bijaše najmilije za života. Zato uz junaka poliježe mač i konjska oprava, a djevojki na prstu osta prsten i na uhu naušnica. Ogromne naušnice će bogatašica ovjesiti o kosu niz sljepočice, Bože prosti, kao Ličanin konju kolute.

I kraljičina jednaka svita će tu biti — kako će vam pripovijedati don Frane tamo u pitomim Kaštelima na Bihaču. Pričat će vam on o ovome istom Mutimiru knezu, kojemu evo idemo u pohode.

UZDOLJE.

Laka koraka se spušta niz drugu stranu »Konja« u Kosovo polje naše društvance. Mimoišlo je selo Kosovo. Nadomak Tepljuhu i Promini eno zavuklo se siromašno seoce uz malu dolinu i od toga mu ime — Uzdolje. Čim seljani opaziše veće društvo, — namah se skupilo desetak njih oko suhozidanog groblja na romantičnoj glavici odlomka Rađe. Čuvaju oni pomno, da ne bi tko stao kopati onu crkvicu usred groblja. Zidovi joj strše nazubljeni iz ruševina oko 1 m u visinu. Ušavši u groblje upozori don Lovre društvo na starinski sarkofag usred groblja i na klesarske ulomke iz IX. vijeka, što služe kao biljeg iznad glave mrtvačeve.

Ogledavši vanjske zidove crkve zađe društvance u samu ruševinu, da vidi mjesto, gdje je pred oltarom stala pregrada (septum). To je zid od širokih ploča, s kamenom gredom preko sve širine (trabes zvanom). Sve je to klesarskim dlijetom urešeno.

Nakon seobe naroda propalo je svako umijeće, a ruka kipara i klesara mjesto čekića i dlijeta pograbila mač, da brani domovinu od barbara Pitomim krajevima za 200 do 300 godina prohujala strašna oluja. Pod kopitom konja hunskih, avarskih, germanskih, a i slavenskih, zamro sav život. Pali gradovi i opustjeli, porušile se divotne zgrade, i kad su sve te strahote prošle, onda se primirio i pripitomio i barbar primivši sv. Krst. Onaj, koji ga nije primio, izginuo je — kao Hun i Avar. Sad i barbar diže crkve i dvorove. No još je nevješta njegova ruka i zato su i zgrade VIII. do X. vijeka malene, priproste i neugledne kao i ova u Uzdolju.

Oblika čovječijega ne zna više uklesati majstor VIII. i IX. vijeka. Zato on kleše razne prugaste crte i geometrijske oblike. To mu lakše ide za rukom. Na sto načina isprepliće, križa i uzla te crte, sad jednostruke sad trostruke. Negdje su sami ravni likovi, četvero-

kuti, a negdje opet sve same krivulje. Te urese kamene zove nauka danas pleternom ornamentikom. Prepiru se učenjaci, gdje je nikla ova vrsta umjetnosti, koja traje od VII. do XII. vijeka. No nigda ne će doći na kraj, pa pustimo ih, neka se gone, a mi se vratimo k našoj crkvi.

Ogradom od takovih ploča s pleternom ornamentikom bio je odijeljen prostor za svećenike (prezbiterij)



Odlomci (fragmenti) crkvenog ukrasa iz Biskupije.
Sada u Kninskome muzeju.

od prostora za prosti svijet. U onom prvom bio je i oltar, koji je nad sobom pokatkada imao i neku vrstu baldakina — ciborij. K oltaru se pristupalo ispod luka na ogradi (septuma). Preko ograde i luka tekao je obično natpis, koji je pokazivao ime dobročinitelja crkve, koji je dao sazidati ogradu a i crkvu. Majstor nije klesao svog imena.

Ovu malu crkvicu u Uzdolju dao je sagraditi knez Mutimir, sin Trpimirov. Sačuvao se natpis, koji je muzej kninski pomalo od seljaka pokupovao. Natpis se nalazi na divno i vješto ukrašenom zabatu, ispod kojeg se ulazilo pred oltar. Po natpisu se sigurno zna, da je ova ograda dignuta 895. godine i hvali se knez Mutimir, da je »dobro dovršio djelo« — eno onako kao i svećenik Ivan u Ninu.

Mali bogoslov iz društva zapita, znade li se, kojemu je svecu bila posvećena crkva.

— Natpis nam ne kaže ništa, samo veli, da je godine Gospodnje 895. gotovo cio hram bio nanovo ponovljen i da je to djelo dobro napravio knez M u n c i m i r.

Mukotrpan bijaše život Mutimirov. Nakon smrti oca Trpimira mjesto njega, ili braće mu, zauze prijesto Domogoj, čovjek s kojim se nije bilo šaliti. Neki Petar, valjda Mutimirov brat, uroti se protiv Domogoja — i plati glavom svoju smionost, ma da se za nj zauzeo i sam papin poslanik Ivan, ne bi li ga knez pomilovao. Ratnik je bio Domogoj. Sad otimlje Bari u Južnoj Italiji Arapima, sad plijeni lađe mletačke, jer mu Mlečani opustošili dalmatinsku obalu, dok se on pod Barom borio s nekrstom. Bijaše dobar sin Crkve on, a Trpimirova djeca htjela privesti Hrvate Carigradu, koji nigda ne bijaše mio Hrvatima. A kad iza Domogojeva sina Iljka opet pograbi prijesto Zdeslav, brat Mutimirov, evo ovdje na Kosovu polju uzvrpoljio se narod i digao se na Zdeslava. Pade Zdeslav »pokrit strijelama« — kako kaže jedan natpis našast eno s onu stranu polja u Biskupiji. I onda zasjede prijestolje Branimir, o kojemu smo govorili još u Ninu.

I ova crkva u Uzdolju dva tri puta je bila ponavljana. Tko zna, nije li ovu zadužbinu brižan Mutimir podigao za spas svoj i svoje rodbine. Burna su to bila vremena. Arapi i Mlečani robili su po Primorju, hvatali momke i djevojke, da ih u Veneciji prodadu u roblje ili odvedu u daleku Španiju. Lađe nisu bile sigur-

ne, manastiri se ograđivali debelim zidovima, more gutalo junake i gusare, šume su gorjele, a sela se daleko od mora pod planine zavukla. U zemlji otimlju se za kneževski prijesto dva roda Trpimirov i Domogojev.



Natpis kneza Mutimira.
Sada u Kninskome muzeju.

Mnogi čuvar zakona bijaše prolio pravednu krv, i tko zna, koliko ih se rad grižnje savjesti htjede odužiti i oprost grijeha steći dižući ovakve crkvice. Po koji

sačuvao se dobar i pravedan pa za dobrobit svoje države i on gradio crkve i samostane. I jedni i drugi zazivlju po više svetaca, da im se mole »za spas duše«.

Mutimir je pobožno hodočastio i u daleku Akvileju kod Mletaka, i tu mu stoji upisano ime u jednoj crkvenoj knjizi. Don Lovre pripovijeda društvu priču ovih seljana u Uzdolju. Kada Turci udarili na Kosovo polje pa htjeli osvojiti i ovu crkvicu, onda se kršćani iz nedalekog Petrovca branili. Po predaji, ali nevjerodostojnoj, rodio bi se Petar Svačić u tom gradu, kojega se razvaline eto vide iz Uzdolja, kako strše na jednom vrhuncu Prominske planine. Kad opazili Turci, da se taneta lijepe uz stijene i kamenje, dosjetili se, da je ponestalo olova onima u Petrovcu, pa gađaju kositerom. Tada lako osvojiše i Petrovac. Zvona stare crkve kasnije zakopali kršćani u zemlju, po svoj prilici su ona pod ovim ruševinama u groblju. Zato i ne dadu otkapati tih ruševina. Tako pričaju.

Već je dobrano prižeglo, kad je društvo prelazilo poprijeko Kosovim poljem između brežuljaka djelomice zasađenih lozom, hrvatskom »goricom«. Tako je bez sumnje i u davno doba za stare slobode i drevnih kraljeva i knezova ovaj kraj bio po brežuljcima zasađen vinovom lozom, a planine pokrite šumom. Putopisac iz XII. vijeka kaže, da je Dalmacija puna šuma, pa i otkud lijesa za Domogojevo i Tomislavljevo brodovlje, ako ne sa dalmatinskih planina ?

Sa njiva iz žita javila se po koja prepelica, a težaci okapajući kukuruz čudno su gledali našu četicu nenavikli, da stranci obilaze ove svete uspomene.

BISKUPIJA.

Za po sata eto ćete u Biskupiju. Selo je zadržalo svoje ime po starim biskupima, kojima kralj Krešimir oko 1042. godine sagradi bijele i prostrane dvore, a uz njih dogradi i kanonicima stanove.

No i prije Krešimira bijaše ovdje središte hrvatskog državnog života. Dizala se ovdje crkva i dvori hrvatskoga kneza. U grobovima u Biskupiji našlo je i Hrvatsko Starinarsko društvo u Kninu mnoštvo predmeta iz doba, kad je Hrvatska još bila kneževina. Vođa svrati pozornost društvu na pozlaćene mamuze, mačeve, bardake, strijele, naušnice, što ih vidješe u kninskom muzeju. Sve to odaje VIII. i IX. vijek. Po velikom broju predmeta i grobova očito je, da je ovaj kraj bio pun vitezova, koji su stali oko svoga vladara po običaju srednjega vijeka. Pa kako su junaci zajedno vojevali, eno onako i zajedno i smrtni sanak sniju. Predmeti oko Knina iskopani sjajan su dokumenat hrvatske kulture — ali novih povijesnih činjenica ne doznasmo iz ovih ruševina. Manjkala je starinarskom društvu učenjačka ruka, kad se don Frane udaljio od njega. Vođa pokazuje mjesto, gdje se našao kipić u vojnoj opremi starog hrvatskog junaka, kaže i mjesto, gdje je bio velik sarkofag isklesan iz rimskoga arhitrava (gornjeg praga). Sad je taj sarkofag u kninskom muzeju, a negda je ležao tu u crkvenom predvorju sa strane evanđelja, i u njemu je počivao bez sumnje kakav hrvatski vladar IX. vijeka.

— Odakle to znate ? — upitaše nekoji.

— Nije to teško nagađati, — odvrati don Lovre. — U grobu se do stopala mrtvačevih našle sjajne pozlaćene ostruge a do ramena zlatni novac Bazilija I. i njegovih sinova. A bijaše Bazilij djed Konstantina Porfirogeneta, koji nam ispriča mnoge stvari o Hrvatima. Novac je, kako numizmatičari dokazuju, kovan između 880. i 886. godine. Po ostrugama, koje su očito iz IX. vijeka, ako ne i ranije, a vrijednošću i finom

izradbom ne stide se ni jednih do sada našastih u cijeloj Evropi, po njima dakle očito je pokojnik bio kneževskog roda, a i zlatni novac uza nj to potvrđuje. Pa, gospodo, onako velik sarkofag nije se u ono doba za svaku šušu klesao. Ej pa što nam klesar ne uklesa i ime slavnoga kneza! Jest, ali knez u doba klesarevo bijaše toliko slavan i velik, te se nije moglo ni pomisliti, da će Hrvati zaboraviti — čiji je to grob.

No vrijeme dokazuje, da je čovjek sitan, sitan, i kada mu se čini, da se do zvijezda digao. Taština nad taštinama sva slava ljudska.

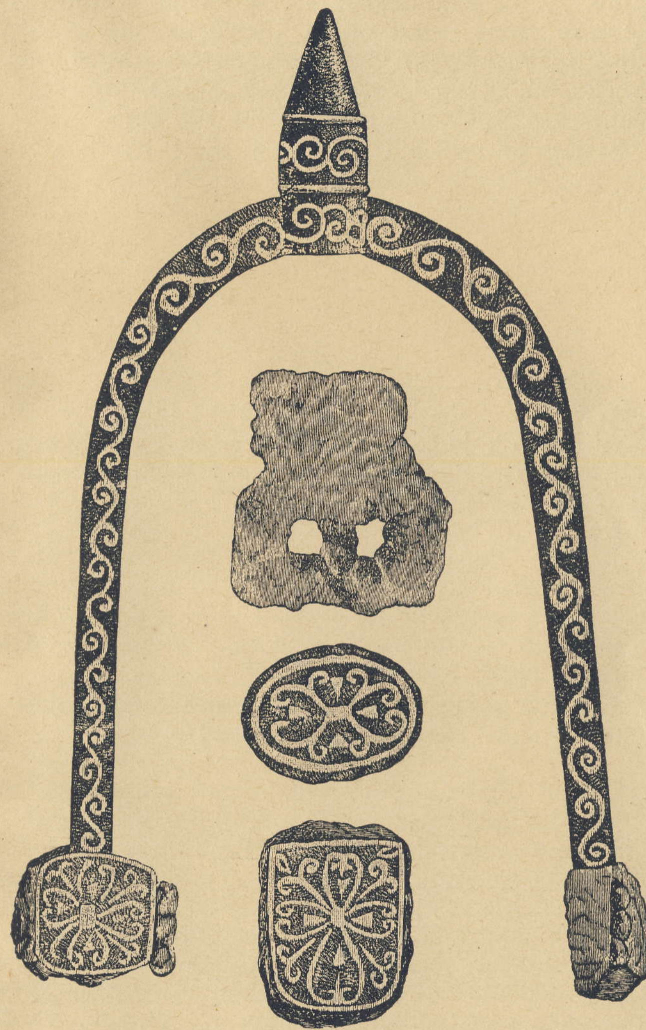
S obzirom na godine 880. do 886. nijesmo daleko od istine, nagađamo li, da ovdje počiva slavni knez Branimir, jer on je oko godine 892. umro.

A tamo s druge strane crkvenih vrata počivala su dva mladića pokopana sa srebrenim ostrugama, i do njih neka žena u velikom sarkofagu. Nije li to kneginja Maruša, žena Branimirova? A ona dva mladića, dva sina, koji ne naslijediše oca, jer iza Branimira opet osvoji prijestolje Trpimirov sin Mutimir, o kojemu vam pričah u Uzdolju? Samo nagađanje. Tko zna, kakva se tragedija krije u tim grobovima! Plodno je ovo polje natopljeno krvlju hrvatskih vladara. Nedaleko našli se ovdje ulomci natpisa, koji spominje nekojeg Sed......., a dočetka imenu nema. Bez sumnje je to Sedeslav. Na ulomcima natpisa stoji, da je umro »pokriven strijelama« (sagittis obru[c]tus). Bože dragi, nitko drugi to nije nego nesretni Sedeslav, brat Mutimirov i sin Trpimirov. Ovdje ga buntovnici ubiše, jer je pristajao uz Carigrad.

I rušila se stara crkva sagrađena u prvo doba hrvatskih knezova.

Ali na istome mjestu podiže Krešimir ili Zvonimir novu sjajnu crkvu. Iskitio je on mnogobrojnim rezbarijama kamenim, kojih je pun kninski muzej.

Oltari i amboni urešeni su klesarskim dlijetom, prozori zatvoreni kamenim rešetkama, a sve to isprepleteno je mrežastim pleterom, pa su dodani i kipići. Eno u kninskom muzeju ostataka dvaju kamenih pro-



Viteške ostruge iz IX. vijeka (iz Biskupije).
Sada u Kninskome muzeju.

pela s natpisom »Isus Nazaranin, kralj židovski«, eno i orla sv. Ivana Evanđeliste, što se svojim perom diže u nebeske visine poput orla : »U početku bijaše Riječ i Riječ bijaše u Boga i Bog bijaše riječ !« I kipić sveca nekojeg : da je bio iz svećeničkog stališa, vidi se po tonzuri, svećeničkom vijencu kose na glavi.

Sjajna je crkva, divna zadužbina Krešimirova, sjala, kad si u nju ušao. Zlatni obruči u obliku krune visjeli su sa stropa, vitki stupovi puni klesarija držali svod, a po ogradama pred oltarom sjala imena svetaca, kojima je ova crkva bila posvećena : Svetoj Mariji i Sv. Stjepanu.

Običaj to bijaše u ono doba, da se posvećuju crkve ne jednom već nekolicini svetaca. Tako eno crkvica u zidu Dioklecijanove palače nad glavnim vratima bijaše posvećena sv. Martinu, Grguru i Bl. Dj. Mariji.

Ali kao da je ova crkva sv. Marije imala i više predmeta crkvenih posvećenih svecima, možda i više oltara, ta bila je duga 42 m.

Sva četiri evanđelista su nam tu upisana, tu se na jednom natpisu slavi Gospodin Isus :»Slava Tebi uzvišenom Gospodu« (tibi almifico domino gl[oria]), tu se spominju sveti čuvari, moćni arhanđeli Mihajlo i Gabrijel, a što je najljepše — evo ovdje se našla i slika u kamenu Bl. Dj. Marije.

Društvo ustalo na noge, da stojeći sluša povijest najstarije slike Gospine u našim krajevima.

Običaj bijaše, da se ograda pred oltarom završi trouglastom pločom i da se na njoj ukleše prutast križ — no u Krešimirovoj katedrali mjesto velikog križa našla se ploča s likom Bl. Dj. Marije, a uvrh križa našla se ploča s likom Bl. Dj. Marije, a uvrh ploče, više Gospine glave, uklesan je i križ. Bl. Djevica je naslikana na kamenu — potezi njezine slike potpuno su slikarski a ne kiparski. Stajala je Ona tu pred oltarom nad ulazom u svetište okrenuta prema pobožnom puku s rastvorenim rukama na prsima, vazda spremna, da dijeli obilate milosti. Okolo po pregradi sa kamene grede visjela kandila i zavjetni darovi.



Najstarija Gospina slika u našim krajevima.
Uklesana u kamenu u IX. vijeku. Nađena u Biskupiji. Sada u Kninskome muzeju.

U ovoj crkvi orilo se pjevanje »S l a v a v v i š n j i h B o g u.« Ovdje hrvatski biskup pričešćivao hrvatskog kralja, vjernog sina sv. katoličke Crkve.

Pred ovom crkvom tko zna koliko povelja potvrdi kralj hrvatski i potpisaše ih kraljevi župani i doglavnici, a u prvom redu hrvatski biskup, koji i pisaše u povelju kraljevske milosti, jer on, kako veli Toma Arciđakon, »bijaše kraljevski biskup i pratio je vazda kralja«.

Okolo crkve prostrani dvori biskupu i kanonicima bjehu podignuti, da danju i noću mole i prikazuju žrtve za zdravlje i spas kraljev. Bijaše u ono doba običaj, utemeljen još od sv. Augustina, da kanonici skupa stanuju, blaguju i Bogu se mole i da žive po pravilu poput samostanaca. Odjekivala je crkva pjevanjem, brujile su tihe molitve psalama i očenaša ovim sada porušenim dvorima, i Gospod bijaše »Krešimiru raširio kraljevstvo na kopnu i moru« i dao mu u vlast »naše dalmatinsko more«, kako smo se razgovarali u Ninu.

Red, mir i zadovoljstvo vladaše za kralja Krešimira, i pobožni kralj obdari bogato i biskupa i kanonike kao i mnoge druge samostance, o kojima ćemo još poštogod čuti tijekom naših šetnja.

I umrije veliki kralj. Za čas da ce s njim u grob i Hrvatska, jer iza njega nastadoše običajni neredi.

Ali diže se kršćanski vitez, kralj Zvonimir. Kazat će vam, gospodo, don Frane u Solinu, gdje i kako primi on stijeg sv. Petra iz ruku Gebizona, poslanika papina — a ja nažalost moram vam ovdje pripovijedati tužnu povijest propasti Hrvatske.

Slavno bijaše vladanje Zvonimirovo. Kako priča pop Dukljanin, »osta kraljem Zvonimir sin dobroga spomenuća. Poče crkve veoma štovati i ljubiti. I poče dobre pomagati; a progoniti zle. I bi od svih dobrih poljubljen, a od zlih nenaviđen, jer ne mogaše zla vidjeti. I za dobroga kralja Zvonimira bijaše vesela sva zemlja, jer biše sva puna i urešena svakoga dobra i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi,

da ga izjede bogati, i nejaki, da mu uzme jaki, ni sluga, da mu učini nepravo gospodin. I tako veliko bogatstvo biše tako u Zagorju tako u Primorju za pravednoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga, i biše više vrijedna ureha na ženah i mladih ljudih i na konjih, ner nada sve imanje«.

Tako gotovo savremeni pisac opisuje Hrvatsku za kralja Zvonimira. Kako je bila sretna država, kojoj bijaše zaštitnik Isusov namjesnik. I nije bajka, da za Zvonimira zemlja bijaše puna blaga. Po svim krajevima Dalmacije, nalazi se mnoštvo zlatnoga novca Romana Argira, bizantinskoga cara, koji je vladao od 1028. do 1034. godine, i taj novac je baš za Krešimira i Zvonimira kolao po Hrvatskoj, jer naši kraljevi ne kovahu svog novca.

Ali s istoka digla se crna avet, koja kao oluja pred noć zaprijeti cijelom kršćanstvu i njegovoj kulturi. Bijahu to Seldžuci, prethodnici Turaka, koji osvojivši Palestinu i Malu Aziju približili se Carigradu. Nasljednik Grgurov Urban II. preže da pomogne caru carigradskom Aleksiju I. Uz druge pozva i Zvonimira, neka podupre cara u borbi protiv nekrsta. No Hrvati nisu razumjeli, kolika pogibao prijeti s istoka. Ispaštali su oni taj grijeh četiri stotine godina.

Digoše evo ovdje pred crkvom na narodnom saboru viku, da ne će ići iz djedovine svoje. I ubiše dobrog kralja. Danas nekoji povjesničari krive samog Zvonimira i njegovu politiku, prijateljsku papi i Crkvi, za njegovu smrt. No oni to izmišljaju iz svoje glave. Kako oni nagađaju, mogli bismo i mi, i to jednakim pravom. Hrvati su, je l' te, ubili Zvonimira, jer nijesu htjeli slušati pape? A zašto ne bi mogao biti neki drugi razlog? Nijesu li ga ubili, jer su krivo razumjeli njegovu pomoć Carigradu? Nisu ti narodni poglavice bili učeni diplomati, već ljudi priprosti, razdražljivi kao svi primitivni ljudi. Nije ih bilo teško zavesti, da Zvonimir hoće Hrvate privesti Carigradu — a baš u ovome kraju kanda je i knez Sedeslav platio glavom svoju privrženost Carigradu. I okajaše ljuto Hrvati

svoj grijeh: Ne htjedoše iz djedovine svoje — a eto, kuda li se ne rastepoše baš pred Turcima.

»Oci zobaše kiselo grožđe, a sinovima zubi utrnuše!«

Kao osjećajući prokletu sudbinu roda svoga i davni grijeh otaca maknu se četa s ovog hrvatskog groblja, posuta i danas velikim grobnim kamenjem, »stećcima«, jer u Biskupiji se sve do dana današnjega kopaju mrtvaci iz ono dvadeset katoličkih obitelji. To im je sva baština sjajne prošlosti.

Zaklonivši se u hlad vrbe uz rijeku Kosovčicu ogleda se četa po Kosovu polju, i vođa im pokaza mjesto pet crkava, između kojih se održa onaj kobni sabor Zvonimirov. Eno sv. Marije, kod koje smo bili, na zapad evo crkve »Na Stupovima«, tamo na sjeveroistok eno pravoslavne sv. Trojice, na Lopuškoj glavici su opet tragovi jedne crkve, a peta još nije otkrita. U debelu hladu okrijepi se društvo i počeka, dok se sunce malko sklone zapadu, da onda proslijedi put natrag do Knina.

KAPITUL.

Nakon sata hoda sve uz rijeku Kosovčicu eto čete pred ruševinama Kapitula.

Stoji on na obronku brežuljka G a j n j a č e baš na mjestu, gdje nadomak Kninu uvire Kosovčica u Krku. I danas je onaj kraj močvaran, a u doba, kad se dizaše ovdje crkva i samostan — ej u ono doba bijaše on otok posred močvara. Od nikuda k njemu nije se moglo prići nego preko Gajnjače sa sjeverne strane. Dobro bijaše obranjen od neprijatelja, a u burno doba srednjeg vijeka trebalo se čuvati nesamo vanjskih neprijatelja nego i silovitih velikaša, kojima se samostanci lako zamjerili braneći sirotinju od njihove sile.

Posjela umorna četa uz obalu Krke, a don Lovre joj stao pričati o životu starih samostana:

— Ove naše samostane u Hrvatskoj utemeljiše Benediktinci, a oni nikli u M o n t e C a s s i n o kod Napulja. Tu sv. Benedikt u VI. vijeku utemelji svoj red i dade mu pravila života. Posluh, siromaštvo i čistoća bijahu ures svakog samostana. Načelo Benediktovim sinovima bijaše: O r a e t l a b o r a, t. j. M o l i i r a d i. Moli se Bogu, ali i svojim rukama krči šume, ori oranice, gradi crkve i manastire. I tako naučiše oni svakovrsnim zanatima mlade barbare. No najznamenitije pravilo benediktinskog reda jest u članku 48. To je pravilo određivalo, da svaki brat ima čitati pomnjivo pravila svoga reda i druge pobožne knjige, a i prepisivati ih. Ovo benediktinsko pravilo spaslo je kulturu grčku i rimsku današnjem doba. Kultura osiromašila, lišena svake dražesti, protjerana iz gradova i zamaka podivljalih velikaša i građana — ostala je bez kuće i kućišta i nestalo bi je bilo bez traga, da ju Crkva ne primi u benediktinske samostane. Zamislite, gospodo, eto tu pred nama u onim ćelijama, kojima se tek podrtine zidova između šikarja vide, tu je u kasno doba noći iza dnevnog rada i molitve pri slabom svijetlu voštanice marni benediktinac prepisivao stare knjige mudrice. I bunila se duša više puta, jer je prepisivao i davne pjesnike poganske, radi kojih se i sam učeni i strogi Jeronim kajao i bojao se trublje sudnjega dana, što je čitao poganske pisce. No trebalo je ostaviti potomcima sliku poganštine — i sveta i poslušna ruka je prepisala i te knjige. Cijele biblioteke svetih otaca, pa kronike o dnevnim događajima ispisaše se u malim ćelijama.

A kojom li je ljubavlju samostanac pisao knjige određene za službu Božju! Pojedina početna slova kitio je umjetničkim slikama — minijaturama. Izlijevao dušu svoju u te slike i san ljubavi srca prema nebu. Sam je spravljao boje izažimajući razne sokove bilja. A kako je prvo slovo napisao — onako pomnjivo i jednako završio je i posljednje. Ne bi rekao, da je to po koži ruka šarala, već da je to tiskom sve otiskano. Godine i godine strpljivo je radio i odahnuo dovršivši

sretno jednu knjigu, da se sutradan prihvati druge. I nije mu to jedini posao bio. U prostranoj sobi za orahovim ili hrastovim velikim stolovima eno mnogo mladića muče se oko pisma. Teško ide, ta jedva je po koji kralj znao pisati, a za neke ostaviše nam njihovi životopisci upisano, da su naučili »tešku umjetnost« pisanja. I te će mladiće iskusniji stariji brat uputiti, kako se lijepo guščje pero oštri, kako se koža janjeća struže i klakom maže, da bude što prikladnija za pismo, kako se crnilo priprema od kišnice vode, čađe i hrastove šiške. A iza toga kako se sastavljaju kraljevska pisma i darovnice. Poučit će ih drugi u glazbi, treći u računici, latinskom jeziku, Svetom Pismu i svim potrebitim umijećima n. pr. kako se klačina pali, zid zida, kamen kleše, drvo reže, vinograd goji, ulje tiješti, kruh peče, bačve čuvaju, a ma u svemu, što je potrebito za život.

Eto, gospodo, to je bio život samostana u srednjem vijeku. K njemu su hrlili svjetovni mladići, željni nauka, a drugi opet da se i Bogu posvete. Crkva je vodila čovjeka po zemlji k nebu. I je l' te — danas jedno đače nedouče spočitnut će nam, da je Crkva neprijateljica kulture — a za dokaz spomenut će vam srednji vijek!

Sada idimo na onu stranu k samostanu. Negda je preko rijeke prevozio samostanski lađar — danas ćemo preko željezničkog mosta.

Četa stupa uz malen brežuljak s desne strane Krke i eto je između starih bedema, koji jadovito u visinu strše oko crkve, kojoj se vide zidovi i apsida. Bijaše to trobrodna crkva lijepo tesanim kamenjem sagrađena.

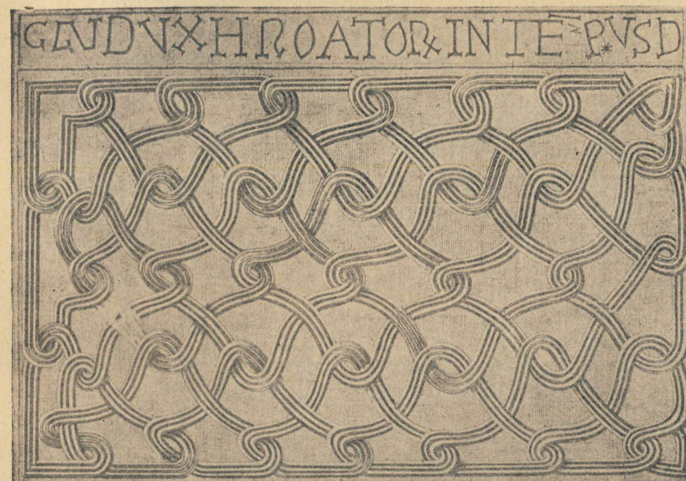
Sa sjeverne strane eno dviju manjih prostorija uza zid crkve. Valjda u jednoj bijaše grobnica utemeljitelja i kasnijih stanovnika Kapitula, a u drugoj mogao bi biti t. zv. locus credibilis. To je riznica crkve, gdje se čuvale darovštine i povelje. Jer bijaše siguran od požara taj dio — ko od sama kamena sazidan bez i malo drva — to su amo donosili i privatnici

svoje povelje, da im kanonik-notar prepiše i ovjerovi prijepis, a samu će povelju ostaviti u pohrani.

Mlađi jedan drug upade u riječ don Lovri:

— Oprostite, Vi ste govorili prije, da je ovdje bio samostan, a sad velite, da je ovdje uredovao kanonik-notar!

— Dobro primijetiste, — odgovori don Lovre. — Rastumačit ću Vam namah tu stvar. Ovdje, gdje vidite ovu — sagradio je neki hrvatski vladar manju



Natpis kneza Držislava na Kapitulu.
Sada u Kninskome muzeju.

jednu crkvu, kojoj traga sada ne vidimo. S juga crkve bio je samostan sa svim gospodarskim zgradama. To je svakako bilo prije kralja Držislava, koji je vladao od godine 989. do 997., jer se ovdje u crkvi našle dvije ploče, koje kažu, da je neki vojvoda obdario ovu crkvu u doba Držislava velikog kneza.

Te dvije ploče služile su našim seljacima za pokrove djetinjeg groba — a sad ih eno u kninskom muzeju.

Na njima piše: »clu dux Hroator(um) in Te(m)pus Dirziscl(a)u ducem magnu(m)«. Bilo je to dakle u doba, kad Držislav još ne bijaše kralj već samo prijestola nasljednik, jer natpis znači: »—slav, knez Hrvata u vrijeme Držislava velikog kneza«.

I natpis nekog Pribimira i Trpimira našao se ovdje, ali potanje o njima ništa ne znamo. Za Pribimira nagađamo, da je to onaj velikaš, koji se spominje godine 1086. kao zamjenik kralja Zvonimira. U grobovima po Kapitulu našlo se sličnih stvari kao i u Biskupiji samo mnogo manje.

Ali da je ovo bio ispočetka manastir, kaže ovdje našasta posuda za vodu, koju dade napraviti neki Stjepko opat i uklesa u nju natpis, koji je krnj do nas došao, ali se dade ovako popuniti: »Stepko opat dade napraviti. Molite za me.« (»Stepcus Abbas fier(i jussit) — orate pr(o me).«)

Crkva je ova bila sv. Bartulu posvećena i spominje se mnogo puta u doba hrv. kraljeva. Tako n. pr. za Petra IV. Krešimira 1067. opat ovog samostana Adam pisao je povelju »po zapovijedi kraljevoj«, a drugi put bio svjedok na povelji. Njegov nasljednik Ivan na osam listina se nalazi kao svjedok. U prvom slučaju kanda je opat sv. Bartula bio kancelar kraljev — a inače svakako redovito je u pratnji kraljevoj, kad potpisuje kraljevske darovnice. Ugledan bijaše opat, jer samostan sv. Bartula bijaše zadužbina hrvatskih kraljeva i njihovo miljenče.

Tko će znati, koliko su se puta svraćali amo hrvatski kraljevi, tko će znati, kolike su se ovdje političke osnove kovale, kad su se kraljevi i biskupi kupili amo na savjet kod mudrog opata sv. Bartula! Kad bi znale pripovijedati ove zidine, kad bi rijeka Krka umjela kazivati, ne bi li nam otkrili, da je i Zvonimir ovdje možda prenoćio prije smrti svoje. Tu u širokom blagovalištu rujno je vino pio Krešimir kralj, ovdje je Petar »Svačić« tražio savjeta i duševnog mira u burne dane propasti Hrvatske.

A propašću kraljeva propade i njihova zadužbina. Isprva 1158. godine dopade ona ruke splitskog nadbiskupa, ali ostade crkva zanemarena i propade. Godine 1203. Dobroslav, prepošt kaptola kninskoga u Biskupiji, popravi crkvu i to je evo ova pred nama obnovljena crkva. Nad vratima crkvenim bio je natpis o tom popravku, i vidio ga je 1690. biskup trogirski I. Vidović. Iza smrti Dobroslavljeve postade crkva vlasništvo kaptola u Biskupiji, i biskup Nikola I. (od g. 1272. do 1274.) prenese amo svoj kaptol. Kanonici i biskup useliše se u bivši samostan i tako negda-





Natpis kneza Branimira na Muću.
Sada u Zagrebačkome muzeju.

šnja samostanska crkva postade katedralom kninskoga biskupa. Eto, gospodine, odgovora na Vaše pitanje. Ovdje je »hrvatski biskup« stolovao, ovdje čuvar kaptolskog pečata potvrđivao javne i državne spise pečatom sv. Bartula, sve tamo do provale turske godine 1522. Od tada tek po gdjekoji svećenik nosi samo naslov biskupa kninskoga, ali slavna biskupija izumrije. Izumrije zadnjim jecajem zvona i zadnjim psalmom, što se ovdje digoše kao vruća molitva protiv Turaka tamo negdje godine 1522. za jednog strašnog sumraka.

Danas na ove razvaline malo tko dolazi. Tko ima osjećaja za našu prošlost dođe, da uz rijeku Krku zavapi : »Na vodah vavilonskih sedeahom i plakaahom pominajušte Tebe, Jeruzolime«.

Za sunčanog kojeg popodneva zimi ili ljetnog predvečerja dolazi amo don Lovre, da dovrši večernju, što je ostala prekinuta, kad kanonici odavle pobjegoše.

Vraćajući se u Knin za ono desetak časa šetnje željezničkim putem od Kapitula do Knina don Lovre društvu ispriča, kako baš ovaj put za željeznicu dade poticaj, da se u ovomu kraju počnu kopati hrvatske starine. Prigodom transiranja puta naišli su na ulomke starina.

Osnovalo se starinarsko društvo, kojemu kumovahu don Frane Bulić i O. Zlatović, franjevac. Kasnije je uzeo u svoje ruke cio rad fra Lujo Marun. Društvo ide zasluga, što je otkopalo mnogo starina, ali rezultati povijesni nijesu onako veliki, kakvi bi bili, da je bilo više stručnog rada. Jedino stručno djelo o Biskupiji i Kapitulu Don Franini su »Kninski spomenici«, što ih je izdala još godine 1887. Jugoslavenska Akademija. Ovo je djelo po riječima sveučilišnog profesora dra Viktora Novaka još najbolje i jedino stručno, što se napisalo kroz dugi niz godina o iskopinama u okolici kninskoj. Tek u najposljednje doba zabavio se ornamentikom (ukrasima) na kninskom kamenju čuveni bečki profesor Strzygowski.

Sutradan krenu društvo preko Drniša na Muć (stari rimski Andetrium). Tu pohodiše crkvu sv. Petra, gdje se u ruševinama oko današnje crkve našao natpis kneza Branimira. Natpis je dobro poznat Zagrepčanima, jer se čuva u zagrebačkom arheološkom muzeju, a čita se : (Tempore ducis) Branimiri annor(um) XPI (= Christi) sacra de Virg(ine) Carne(m) ut su(m)ps(it) s(acram) DCCCLXXX et VIII. VI. Q(ue) indictione. Znači : za kneza Branimira godine 888., šeste indikcije, iza kako je Krist uzeo sveto tijelo od svete djevice — dakle iza upućenja Kristova. Ovaj

natpis bio bi na diku i većim narodima, jer kao i onaj u Uzdolju donosi točno godinu, kad je urezan, a uz to sam prag, na kojem se nalazi, remek-djelo je pleterne umjetnosti. S pravom kaže učenjak Strzygowski, da je sramota, što ga Hrvati više ne cijene.

Spustivši se oprezno niz Kočinje brdo — eto nam na očigled vrletnoga Klisa, a iza njega puklo sinje more i dolina pod njim — solinsko polje. Ushitom pozdravi četa more i polja, zapanjena s ovako divnog pogleda, što siže sve tamo do Visa. Na Klisu dočeka društvo don Frane Bulić, stari znanac naših Zagrepčana. Predajući u vješte ruke don Franine četu zadnje im riječi upravi don Lovre :

— Samo predteča bijah don Frani i sada odavle evo i mene u četu, da slušam stoputa čuvenu pripovijest, ali vazda svježu i dragu.

U KOLIJEVCI HRVATSKE POVJESNICE.*)

Salona je ležala pod gomilama svojih ruševina. Još dim s njezinih garišta ne bijaše sasvijem isukao i još stari naseljenici ovoga glavnoga grada rimske pokrajine Dalmacije, Romani, pribjegli na obliže otoke, iza nasipa ovoga grada oko godine 615., ne bijahu se povratili na kopno, te se u silnu Palaču svoga domoroca cara Dioklecijana ugnijezdili. Još Avari, pod vodstvom kojih bijahu po prvi put Slaveni došli amo, potučeni pod Carigradom godine 626., ne bijahu pred bujicom nadošloga naroda naše krvi ostavili ove krajeve, kada jedno pleme Slavena, ono ratničkih Bijelih Hrvata, spustivši se sa karpatskih gora u naše krajeve, raspršivši Avare, zaposjede konačno ovu našu zemlju.[1])

I za gotovo jedan vijek i po ne znamo za život ovih novih naseljenika, naših pređa. Crna je tama prikrila prve decenije njihova bivovanja na ovim obalama Jadranskoga mora. Ali ne znamo ni, što su stari naseljenici radili na otocima. Regbi da su životarili

---

*) Po izričitoj želji Hrvatskoga Književnoga Društva sv. Jeronima napisana je ova knjiga u pučkom putopisnom obliku, isprepletena doživljajima samoga pisca na licu mjesta iskopina.

[1]) Ljudmil Hauptmann: »Dolazak Hrvata« str. 236 i sl. u Zborniku kralja Tomislava, izdala Jugoslavenska Akademija god. 1925.
Klaić : »Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara«. Knjiga I., str. 232.—235., 236. i sl.
Šišić : „Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara«. I. knjiga, str. 203. i sl.
Jelenić : »Povijest Hristove Crkve« III. knjiga, str. 43 sl.

pod pritiskom novoga naroda na kopnu.[2]) Svakako teško i kukavno. Zemlja po otocima slaba i bez vode. More je pružalo malo hrane, a italski je egzarh u Raveni, silom prilika prirodni zaštitnik ovih Romana, bio prilično daleko, da im pomogne, tako da je posve vjerojatno, da su ovi Romani, barem s onih bližih otoka Šolte, Brača i Hvara na kopno dolazili da sebi pomognu. Nego i Hrvati s kraja približavali se obalama, te su bili sukobi neizbježivi. A Hrvati se i osmjelili, te godine 642., ne zna se s koga kraja, po svoj prilici Hrvati s naših krajeva, prebrodili Jadransko more te se iskrcali nedaleko grada Siponta.

Baš u ovo doba, a možemo reći sigurno godine 641., Ivan IV. Papa, rodom Dalmatinac, po svoj prilici Solinjanin, začuvši za sudbinu svoga grada posla opata Martina sa velikom svotom novaca po Dalmaciji i Istri, da otkupi zarobljenike pale u ruke Avara i da otkupi i donese u Rim kosti solinskih mučenika. On to učini. Pokupi ih po grobnim bazilikama u Solinu, ponajprije one mučenika u Manastirinama, te odnese u Rim, gdje im Papa sagradi u krstionici sv. Ivana Lateranskoga kapelu, prozvanu sv. Venancija, po imenu prvog biskupa solinskog i mučenika duvanjskog. Njihove kosti postavi Papa pod oltar u mramornu raku, a nad oltarom dade napraviti sjajni mozaik, na kojem uz Djevicu Mariju i prvake apostola Petra i Pavla, te Ivana Krstitelja i Evanđeliste, pa Pape Ivana IV., koji je počeo gradnju kapele i njegova nasljednika Teodora (od godine 642. do 649.), koji ju je dovršio, eno devet solinskih mučenika, na čelu im Venancija i Dujma te Maura porečkoga u Istri.[3])

---

[2]) Jireček Konstantin: »Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters«. Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaften. Philos. hist. Klasse. Band XLIII., Wien 1901. Heft I. str. 44. sl.

Strohal : »Pravna povijest dalmatinskih gradova«. Dio I. Osnovke razvitka pravne povijesti dalmatinskih gradova. Izdala Jugoslavenska Akademija u Zagrebu 1913., str. 4, 9, 11, 20, 30, 34, 57.

Gruber Dane : »Nekoja pitanja iz staro-hrvatske povijesti« u »Vjesniku kr. hrv.-slav.-dalm. zemljišnog arhiva« god. XX. (1918.), sv. 3, str. 102. i sl.

Tomašić : »Život i djela Konstantina Porfirogeneta« u Vjesniku arhiva XX. (1920.), sv. I. i II., str. 1. sl.

»Vjesnik za arheol. i hist. dalm.« 1920., str. 105. i sl.

Da se sukobi među Hrvatima na kopnu i Romanima na otocima i na obalama dokrajče, jer nijesu mogli lako jedni bez drugih živjeti, utekoše se Romani bizantinskome caru posebnim poslanicima, koji donesoše sa sobom carsku odluku — sacrum rescriptum dominorum principum — da Slaveni puste u miru Romane. Izmiriše se Romani sa Slavenima, te počeše međusobno općiti, trgovati, pa po malo i ženiti se. I tako počinje već zarana infiltracija hrvatskoga elementa u romanski, koja traje do X.—XI. vijeka sve jače i jače dok u XII. vijeku ne prevlada hrvatski elemenat.

Pokrštenjem pak Hrvata (inicijativom Rima[4]) u masama koncem VIII. vijeka dođoše Hrvati u sve tjesnije veze sa Romanima. Hrvati, poljodjelski narod, nastavili su baviti se ratarstvom, pa ovo mirno i stalno življenje bi povodom sve tjesnijemu prometu između Splićana, potomaka Solinjana pobjeglih u Dioklecijanovu palaču, i okolišnih Hrvata. Hrvati počeše zalaziti u grad, da na trgu izmjenjuju svoje plodine za odjeću i nakite, te se tako zavedoše stalni sajmovi, dnevni ili sedmični, koji eto i dandanas traju. I gradski trgovci stadoše zalaziti u okolicu, te su i u Solinu već za rano doba sajmovi, osobito s marvom, od kojih je još na glasu onaj Male Gospe na 8. rujna, kada eno još

---

[3]) Bulić Frano: »Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij« str. 201 i sl. u Zborniku Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925.

[4]) Bulić-Bervaldi: »Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak kronotaksa spljetskih nadbiskupa« u Bogoslovskoj Smotri, Zagreb 1913., str. 116 i sl.

Viktor Novak : »Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije« u Vjesniku za arheologiju i historiju dalm. 1923., str. 56 i sl.

Šišić : »Povijest Hrvata,« str. 308.

i dandanas cio grad Split izleti toga dana u Solin za nabavu seoskih potrepština pa na šetnju i zabavu po solinskim livadama.

I među svim predjelima Dalmacije, kraj od Trogira, koji sjedi na dva zaliva — b i m a r e T r a g u r i u m, do Solina, pa od tvrdoga na kamenu Klisa i do romantičnog Omiša, ova primorska hrvatska župa — P a r a t h a l a s s i a — po međunarodnim načelima kano osvojeno zemljište, postade vlasništvo hrvatskih vladara, kojim oni raspolagahu, građahu svoje dvorce, utemeljivahu zadužbine i crkve ovuda po polju do Klisa i Omiša. Ovo je k o l i j e v k a h r v a t s k e p o v j e s n i c e.

I po ovoj kolijevci daj da don Frane sprovede malo društvance, dovedeno mu do Solina od don Lovre Katića, jednog pramaljetnog dana, iza posjeta rimskim iskopinama i poganskim i kršćanskim, kroz spomenike hrvatske prošlosti u ovom lijepom, od Boga blagoslovljenom kraju.

Sunce je već bilo junački pripeklo kod kuće iskopina u Solinu »Tusculum«, gdje don Franu čeka odavna mramorni sarkofag, da njega »peccator et indignus presbyter« primi u svoje krilo, kada se mala četa oduševljeno uputi prema Klisu.

Za starije i umornije posjetitelje čekala su na cesti, koja vodi od Solina u Klis, kola, da ih odvedu u R i ž i n i c e, dok mlađi put pod noge, pa što cestom, što naprečac, nisu zaostajali za kolima, koja su laganim kasom vozila uzbrditim putem prema Klisu. Zajašio don Frane ovdje svoga konjička, kojega su evropejski arheolozi, jer je malen, prozvali parvulus (maljušan), a našinci »miš«, koji je ponosit stupio na čelo ovoj povorci.

Kretala kola i hrabra četica pješaka putem lomne Rupotine upirući oči prema gordomu Klisu, koji, kako cesta uz Rupotinu vijuga i zakreće, sad se pokazuje s ove, sada s one strane, ne znaš s koje ljepši i romantičniji.

— I Klis ima svoju povijest, znamenitu povijest — nadoveza vođa, kada se najednom četa našla na okupu na jednoj okuči puta.

Još za starije rimsko doba bila je po svoj prilici utvrda na Klisu, kao predstraža Solina. Svakako za cara Justinijana (koji je vladao od godine 527. do godine 565.) bio je Klis u broju onih utvrda, kojima je sva sjeverna Dalmacija bila utvrđena. Za gotsko-bizantinskih krvavih ratova okolo Solina (između godine 535. i 555.) i Klis je kao utvrda igrao znamenitu ulogu. Mnogobrojni su natpisi i ostali rimski spomenici, koji danomice izbijaju na površinu u Kliškom polju (a g e r s a l o n i t a n u s). Za narodne dinastije Klis se pojavljuje u prvom redu. Jer dok su knez Višeslav, pa knez Godeslav, te Višeslavov sin Borna (vladao od godine 810. do 821.) stolovali u Ninu (rimska A e n o n a), knez Mislav (vladao od g. 835. do 845.), koji je prvi kao knez hrvatski — C r o a t o r u m d u x — spomenut u pisanim dokumentima, drži svoj dvor — c u r t i s — ne više u Ninu, nego u Klisu (Clusan), koji kao orao gospoduje nad cijelim solinsko-trogirsko-splitskim poljem, te odakle se mogao do potrebe braniti proti slučajnim napadajima sa sjevera. Od ovoga doba igra Klis znamenitu i stratešku ulogu ne samo za vladara narodne dinastije, nego i kasnijih vjekova. Bizantinski okrunjeni pisac Konstantin Porfirogeneta (godine 950.) zove Klis Κλεῖσα, valjda pogršteno ime Klis, t. j. kamen, klisurina, ili valjda od Κλεῖς t. j. Ključ, jer je bio po svojem položaju ključ među Primorjem i zagorskom Dalmacijom.[5]) Ovuda je prolazila, a i sada prolazi, jedina cesta, koja spaja Primorje sa Zagorom. I knez Trpimir drži svoj dvor u Klisu, kako ćemo niže vidjeti. Godine 1000. po Kristu spominje se prvim kliškim načelnikom F l o-

5) Sr. Skok P.: »Klis« u. Zeitschrift für romanische Philologie, 36. Band (1919.) str. 647.

r i n u s p r i n c e p s. Zatim se spominje Klis i kliška župa dalje sve pod konac srednjega vijeka.

Znatno je utjecao Klis u ratove dvanaestoga vijeka između ugarsko-hrvatskih kraljeva i bizantinskih careva. Godine 1242. odoli Klis junački opsadi divljih Tatara. U nj se naime zakloni kraljica Marija, žena kralja Bele IV., sa dvjema kćerima Katarinom i Margaritom, kada joj je muž bježao ispred ovih divljih čopora. Ovdje one i umriješe i bjehu pokopane, a kasnije prenesene u Split, te položene u malom sarkofagu s natpisom nad glavnim vratima stolne crkve. Klis je bio grad slavnih porodica Kačića i Šubića. Zatim prijeđe u vlast bosanskoga kralja Tvrtka I. i knezova Nelepića. Za turskog doba ističe se Klis osobitim načinom. U narodnoj junačkoj pjesmi najslavniji je kliški kapetan Petar Kružić (godine 1513.), koji ga je sa senjskim uskocima kojih četrdeset godina junački branio. Uza sve njegovo junaštvo Turci ga osvojiše godine 1557. te postaviše u njemu sijelo istoimenog sandžaka, koji je obuhvaćao i čest Hrvatske. Godine 1596. osvoji Ivan Alberti, splitski plemić, s pomoću Uskoka i Poljičana, vođenih od kneza Pavla Pavića, zamjernom hrabrošću Klis, ali samo za vrlo kratko vrijeme, jer iste godine pade opet u turske ruke, dok ga godine 1640. ne osvojiše Mlečići pod vodstvom Leonarda Foscola. Godine 1809. branjen je od francuske posade, i bi opsjednut od austrijske vojske, koja ga konačno zaposjednu godine 1813. Od tada do godine 1880., naime dvije godine iza posjednuća Bosne i Hercegovine sa strane austrijske vojske, imađaše Klis neku strategičnu vrijednost, ali ju je od te godine izgubio sasvim. A koncem godine 1898. prestade sasvijem biti tvrđava i eno se sada pomalo ruše kuće u tvrđavi. Od dvadeset vjekova Klis je slovio kano utvrđeno mjesto, da odsada bude povjesnička uspomena! Bilo, pa se spominjalo!

Pobožan je bio knez Mislav. Na obronku Kozjaka (visok 677 metara), na komu se sterala stara Sa-

lona, na zapadu prema Trogiru sagradi Mislav crkvu sv. Jurju, valjda po svom kršćanskom imenu, te ju na dan njezine posvete obdari velikim zemljišnim posjedom, koji će prelaziti od oca na sina. I eno poviše prvog od sedam Kaštela, Sućurca t. j. Sv. Jurja, visoko pod brdom bijeli se još dandanas crkvica sv. Jurja, iako ne ona stara, nego i više puta popravljena, pregrađena, ali svakako na onom starom tlu — in Putalo. A ispod ove crkve nešto bliže druga je crkva sv. Marije na Hladih, sagrađena po prilici u isto doba, kako to dokazuju arhitektonski i ornamentalni ulomci iz IX. do X. vijeka u njoj uzidani.

Ali pobožni knez Mislav sjeća se i splitske crkve sv. Dujma, kojoj je tada na čelu bio nadbiskup Justin (od godine 850. do 879.), pa joj darova desetinu od plodova i životinja na svojemu kliškom posjedu pa zemlje na zapadu u Lažanima, koje ime i položaj sada opstoji u Gomilici u Kaštelima i u selu Tugarima u Poljicima, gdje je na jug od sela Podstrane pri moru imao Mislav i drugi svoj dvorac (curtis). I od ovoga kneza dalje i za vrijeme njihovo i domaćih kraljeva počinju darovštine crkvi splitskoj i njezinim nadbiskupima u zemljama, koje su se sačuvale tijekom stoljeća. A ove se višekrat potvrđuju, i to sve do ovo zadnjih godina, kada je t. zv. agrarna reforma digla sve bezobzirno, mjesto da to zakonito uredi priznavši seljacima, kmetovima njihova neoboriva prava, stečena krvavo kroz stoljeća obradnjom ovih zemalja. Ali treba ostaviti, iako manji dio prava nasljednicima nadbiskupa Justina, da se mogu i oni uzdržavati i da se mogu ponositi pred Evropom ovim preko hiljadu godina starim darovštinama domaćih naših vladara! Da se bilo pametno kroz vjekove gospodarilo, ne bi se bilo došlo godine 1180. do katastrofe, kada su Poljičani, oni iz sela Dubrave, ubili varićakom nadbiskupa Arnira (Rainerius), koji je glavom došao da pobire desetinu sa svojih zemalja. Dubravčani, lakomi za svojim, lakomi za pedalj zemlje, digoše razbojničke ruke na samoga svoga natpastira! Pa eno

kanda je ostalo u krvi našim Poljičanima, da se od vjekova gone po sudovima za pedalj zemlje, za pedalj muše! Kanda još u njima ključa vruća krv starijih naseljenika ovih krajeva, Ilira, koji su za rimskog vladanja, osobito u I. i u II. vijeku među sobom za pedalj zemlje ratovali tako, da je rimski namjesnik, koji je stolovao u Solinu, često morao izašiljati svoje centurione, da urede granice među zaraćenim plemenima. U to ime brže bolje postavlja se dekret o uređenju granica, urezan u kamenu, na sramotu tih zaraćenih plemena, a na radost sadašnjih arheologa, koji — u nestašici pisanih na pergamenama vijesti — crpe podatke za povijest ove zemlje i iz ovih pograničnih napisanih ploča.

Pa eno ostalo je u krvi i Splićana i Trogirana, da za pedalj zemlje u Kaštelima u Ostrožinama u XIII. i XIV. vijeku prave bitke biju, te pokrivaju polje mrtvacima! I još misle, da dobri Bog to odobrava, pa Splićani prije tih bitaka — a bit će tako i Trogirani činili — daj da u Peristilu i u Peripteru stolne svoje crkve oštre za bitke svoje britke mačeve na granitnim stupovima, dubokim brazgotinama, da tako pod sjenom stolne crkve posvete tobože svoje mačeve.[6])

Nego povratimo se mi na naše vladare!

Po primjeru Mislava knez Trpimir, njegov nasljednik (od godine 845. do 864.) i praotac one dinastije, koja je uz neke izuzetke vladala u Hrvatskoj do potkraj XI. vijeka, s pomoću Božjom knez Hrvata (»dux chroatorum munere divino«), a to je prvi spomen hrvatskoga imena u historijskim spomenicima — i on drži svoj dvorac u Klisu (»e curte nostra quae Clusan dicitur«).

Dvor knežev je bio uređen po kalupu dvora evropejskih vladara, poimence franačkih. U povelji godine 852., kojom Trpimir stojeći u Bihaćima potvrđuje darovštine od njegova predšasnika Mislava, učinjene prvostolnoj splitskoj crkvi u Lažanima, u Tugarima i

6) Sr. Bullettino di arch. e storia dalmata, 1912., str. 60. i sl.

u Putalju, spominju se župani Kojičin, Predilo, Nemisl, Žarketa i Ludovik, komornik (camerarius), Negotin, odličnici Azamulo, Zulo, Potjeha, Ljutomisl, Damaj, pa svećenici Dominik i Ciprijan i dvorski kapelan Martin.[7]) Svi ga ovi okružuju kao njegova pratnja. Pobožan knez Trpimir, »piissimus dux« kao i svi vladari onog doba, zove sebe grješnikom, »peccator«, pa ide u hodočašće sa sinom Petrom u Čedad (Forum Julii, Cividale), u središte akvilejske patrijaršije, kojoj je bila podvrgnuta kao metropoliji i njegova zemlja, da



Natpis kneza Trpimira.
Sada u Splitskome muzeju.

se pokloni moćima onih svetaca, kojih je štovanje uz pokrštenje bilo uvedeno onih godina u ninsku biskupiju, pod koju je tada spadala hrvatska Dalmacija. I na jednoj stranici iznad teksta prastare knjige Evanđelja čita se i dandanas domno Tripimero, a

7) Rački: »Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia« str. 306. Izdala Jugoslavenska Akademija, Zagreb 1877. Šišić: »Priručnik izvora hrvatske historije«, Zagreb 1914., str. 183. i sl.

sin mu: Petrus filius Domno Trepimero.

Bilo je godine 1891., kada don Frani jednog ljetnog popodneva za posjeta povećeg društva bavarskih učenjaka solinskim iskopinama, Solinjanin Duje Suđa-Pletikosić pok. Petra baš na gradskim bedemima donese na prodaju jedan natpis, koji na njegovo veliko veselje glasi: Pro duce Trepime(ro).

Za ovo četrnaest slova platio je don Frane dva fiorina, i sutradan eno ga u Rižinicama, gdje je nađen taj ulomak, da pregledava i proučava ovaj položaj, ispitiva seljake i sastavlja već plan, kako da nabavi zemljište i kako da počne s iskopavanjem. Opkolila don Franu djeca iz onih komšiluka Crmarića, Žižića, Bobana, željna da čuju, što je ovo, a on obećaje djeci, da će za svako i najmanje slovo platiti dva novčića i više. Nastala je prava jagma među djecom: dadoše se na traženje daljnjih slova ovoga natpisa po gomilama, po zidovima vinograda, nasta rušenje ovih zidova, tako da je jednom došlo izaslanstvo ovih kuća don Frani, neka za Boga obustavi ovo traganje kamenja, jer da djeca porušiše zidove vinograda!

Ali već se stvarao plan u glavi don Frane, da ustroji društvo »Bihać« za istraživanje domaće povijesti. Priopćio on to dru. Franji Račkomu, koji godine 1893. pismom od 20. prosinca odgovori: »Odobravam istraživanje u solinskom polju, gdje se očekuju još izdašnija otkrića.«[8]) Ustrojeno Društvo, nabavljena zemljišta u Rižinicama i godine 1895. i 1896. počeše ovdje iskopine, koje otkriše zadužbinu kneza Trpimira.

---

8) Prvo izvješće »Bihaća«, hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu. Zadar 1894., str. 20.

Bullettino d' archeologia e storia dalmata 1891., str. 84. i sl.

Drugo izvješće »Bihaća« god. 1896. str. 21. i sl.

»Vjesnik hrvatskog arheološkog Društva«, Zagreb, 1892, str. 54. i sl.

Barač-Kržanić: »U Kolijevci hrvatske povjesnice«, Split 1907., str. 11. i sl.



Tloris crkve i samostana kneza Trpimira u Rižinicama.

Rižinice leže na podanku istočnoga obronka solinskog brda Kozjaka baš ondje, gdje se ovaj spušta prema Klisu, u dubokoj urvini, uz Ilijin potok, oko 500 metara od istočno-sjevernih bedema Solina. Nedaleko je državna cesta, koja kroz lomnu Rupotinu vodi Klisu i Sinju, a nedaleko je rimska cesta, koja je iz Solina vodila kroz Klis u dalmatinsku Zagoru. Danas rimsku cestu zovu »stari put« ili »Bilibrig« (jer se penje i bijeli među zelenim vinogradima). Plodna je ova zemlja i sada lozom, smokvom i svakojakim voćem i povrćem uz potok Rupotinu, koja zimi nabuja, da i mlinove vrti. Bi tokom iskopina otkrivena crkva s okruglom apsidom, pročeljem okrenutim jugozapadu. Duga je ona 14.50 n, a široka 7.40 m. Ispred nje je predvorje duž cijele širine, duboko 2.35 m. U materijalu iskopina nađeni su ulomci natpisa, koji spadaju već prvom slučajno nađenomu, a koji su svi ulomci septum-a ili pregrade među apsidom i lađom crkve. Ovo je tako zvana i k o n o s t a z a. Natpis bi cijeli glasio: P r o d u c e T r e p i m e r o........p r e c e s HPO su(b)m i t t a t i (s e t i n c l i n a t a h a b e) t e c o l l a t r e m e(n t e s), t. j.: Za kneza Trpimira prikažite Isukrstu molitve držeći sa strahopočitanjem prignute glave.

Na zapad i jug crkvi izašli su na vidjelo ovisoki zidovi oveće zgrade, koji se protežu još dalje na sve strane, te se pomaljaju mjestimice niz obronak, koji se od zgrade postepeno spušta na potok Rupotinu. Nutarnje prostorije zgrade otkrivene u blizini crkve, od kojih je jedna po svim obilježjima služila za kuhinju, po razmjerju i udešaju dijelovi su udobne kuće. Neke su zemlje obronka uzdržane još starim čvrstim podzidama, na 40 koraka od crkve. Do dvjesta koračaja na jugoistok od crkve vide se ostaci udobnih zidanih stepenica. Ukupna površina, gdje se podrtine zgrada razabiru, iznosi više stotina četvornih metara. Sve su ovo ostaci kneževskog dvorca Trpimirova, a i samostana benediktinskoga.

Pobožni knez Trpimir, iako grješnik, ovako piše gore navedena stara povelja[9]: »Božjim nadahnućem potaknut ne znajući, kada će osvanuti sudnji dan i posljednji čas, i veoma zabrinut za spas duše svoje, posavjetovavši se prije sa svojim županima, sagradih pomoću Božjom samostan i u nj dovedoh zbor braće, da me njihove revne molitve i moja česta molitva (naime u toj samostanskoj crkvi) oproste grijeha pred Bogom.«

Evo pobožni knez Trpimir uvodi u Dalmaciju, i baš na solinsko polje, red sv. Benedikta, kojega je matica bila na čuvenom Monte Cassino (između Rima i Napulja), a utemeljitelj bio je sv. Benedikt godine 480. (umro godine 543.).

Redovnički se život spominje već vrlo rano u rimskoj Dalmaciji. Papa Zosim piše godine 418., da je stalež monaški česta pojava u Dalmaciji[10]), a spominje se u saboru u Saloni godine 530.[11]). To su bili pustinjaci po uzoru istočnjačkom (μόναχοι). Naš Dalmatinac sv. Jeronim (umro godine 420.) imenuje otoke Dalmatinske, kao sijelo pustinjaka[12]), a poznat nam je

---

9) ....»Unde ego, licet peccator, Trpimirus dux chroatorum iuvatus munere divino, incertus de die novissimo et hora, qua nesciat homo, sollicitus nimis animae meae, commune consilium meis cum omnibus zuppanis construxi monasterium, ibique catervas fratrum adhibui, quorum sedulis votis et frequens oratio nos immunes redderet deo peccatis.«

Rački: »Docum.« p. 3. — Šišić: »Priručnik« sv. I., str. 188. i sl. — Viktor Novak: »Scriptura Beneventana«, str. 5. i sl.

10) .... »coetus monachorum, quorum solitudo frequentior est in Dalmatia«. Mansi, »Conciliorum collectio« IV. 347.

11) .... »eodem monasterii praesidentes volumus iure costringi, ne sacri operis relinquentes studium ad religionis maculam sub hypocrisidis cursibus delectentur«.

12) Oko god. 396. sv. Jeronim piše Heliodoru, koga tješi zbog smrti sinovca mu svećenika Nepocijana: »Cumque arderet quotidie aut ad Egypti monasteria pergere, aut Mesopotaniae invisere choros; vel certe i n s u l a r u m D a l m a t i a e..... solitudines occupare«. A po prilici u isto doba, oko god. 405. u pismu na Julijana, bogata čovjeka, koga, iza smrti u malo dana dviju kćeri i žene mu, potiče na savršeniji život, imenuje otoke dalmatinske, u kojima ima mnogo samostanaca: »Extruis monasteria et multus a te p e r i n s u l a s D a l m a t i a e sanctorum numerus sustentatur«.

i Petros monachos servus ecclesiae sancti Petri u bazilici u »Crikvinama« među Vranjicom i Solinom[13]). Znamenit je natpis u grobištu mučenika u Manastirinama u Solinu, zadnji prije razorenja ovoga grada, godine 612. na sarkofagu opatice Ivanice iz Srijema: Hic quiescit in pace sancta abatissa Johana Sirmiensis[14]) Silno je bio raširen benediktinski samostanski red u Dalmaciji. Regbi da je najstariji samostan onaj sv. Grizogona u Zadru iz godine 918., a po dobi zatim ovaj sv. Petra u Rižinicama. Polje splitsko-solinsko, pa sve od Trogira do Omiša bilo je posijano samostanima reda sv. Benedikta.[15])

Nego crkva u Rižinicama nije imala dovoljno srebra za crkveno posuđe. Trpimir se obraća[16]) tadašnjemu splitskome nadbiskupu Petru I. (godine 840 do 860.)[17]), koji je regbi bio krsni kum njegova sina Petra[18]), da mu uzajmi — sigurno uz nepovratak — jedanaest librica srebra. Zahvalan za ovo dobročinstvo Trpimir upita nadbiskupa Petra, šta bi želio na uzdarje. I nadbiskup Petar zamoli kneza, da bi potvrdio ispravom neki posjed kao vlasništvo crkve splitske, koji je on prije kupio u Lažanima povrh sela Gomilice u Kaštelima a i u Tugarima, u sadašnjemu selu istoga imena bivše Poljičke Knežije. Još moli, da bi mu potvrdio

13) »Vjesnik« za arheologiju i hist. dalm.« 1924., 25. str. 12.

14) Forschungen in Salona, veröffentllcht vom oestereichischen archeologischen Institute II. Band. Der Altchristliche Friedhof Manastirine nach dem Materiale Fr. Bulić, bearbeitet von Rudolf Egger.

15) Rački: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stolj.«, str. 65. Kukuljević : »Samostani benediktinski u Dalmaciji« u Radu Jugoslavenske Akademije LXXXI. (1886.), str. 4. i sl. Šišić : »Priručnik« itd., str. 189. i sl.

16) Rački : Docum. str. 3 :««

17) Bulić-Bervaldi : »Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa splitskih nadbiskupa od razorenja Solina do polovice XI. v.« u Bogoslovskoj Smotri zagrebačkoj god. 1912./13., odnosno u »Bullettino di arheol. e storia dalmata« 1913., str. 124.

18) U čedadskom rukopisu (fol. 23.) zabilježen je Petar kao sin Trpimirov, Petrus filius domno Tripemero. A knez Trpimir i nadbiskup splitski nazivlju se u ispravi izmjenično kumovi compater meus«.

i nekadašnji dar crkvi splitskoj sv. Duje i Staša, učinjen od Trpimirova prethodnika Mislava, a to je crkva sv. Jurja »in loco qui dicitur in Putalo« u sućuraškom polju, kako smo gore vidjeli. Tu je crkvu Mislav jednom sagradio, obdario i darovao crkvi splitskoj, dok sin njegov Mutimir, četrdeset godina kasnije, naime godine 892. potvrđuje splitskoj crkvi taj posjed, oduzevši ga ninskoj crkvi, koja ga je poslije godine 852. na nezakoniti način bila sebi prisvojila pod biskupom ninskim Aldefredom. Da se stane na put smutnjama, sazove Mutimir zbor u svoj dvorac u Bihaćima kod sv. Marte, na trogirsko-kaštelanskom polju, kamo dođoše i obadva crkvena dostojanstvenika i cijeli dvor Trpimirov, velmože, časnici, dostojanstvenici te sjedeći na prijestolju očevu, »residente paterno insolio«, izda ovu povelju, koju je napisao knežev dvorski kapelan Martin.[19]) Evo je doslovce, da se vidi, kako su se u ono doba pisale povelje :

»U Ime Oca i Sina i Svetoga Duha. Baš godine od upućenja Gospodinova od Djevice DCCCXCII (g. 892.), indikcije XI., dana 28. septembra. Pošto je nastala velika prepirka među biskupom solinskim[20]) i ninskim glede neke darovštine pobožnoga kneza Trpimira i glede prava svete majke crkve Domnija i Anastazija, koja sebi prisvajaše crkvu sv. Jurja, koja je u Putalju, Petar nadbiskup splitski u prepirci govoraše : »Ovu crkvu, za koju kažete, da je spomenuti knez darovao i utvrdio povlasticama, držimo među pravi-

19) Rački : Docum. str. 14. do 17. Barač-Kržanić : »U kolijevci hrvatske povjesnice« str. 50. — Šišić : »Priručnik« str. 190.-195. — Šišić : »Povijest Hrvata«, str. 332.

20) Naprama važnosti starog grada rimske Salonae, dapače i poslije njezina pada, za mnogo vjekova Split bijaše neznatan, tako da se splitska crkva zvala solinskom, a nadbiskup splitski solinskim. Na pr. : salonitanae ecclesiae archiepiscopus (852. god.), inter salonitanum et nonensem praesules (g. 892.), i to baš u ovoj povelji među splitskim nadbiskupom i ninskim biskupom ; salonitana metropolis (godine 1075.). Sravni : Rački »Docum.« str. 3., 4., 120. Još god. 1436. Ciriacus Anconitanus putopisac zove Split Salonarum palatia.

ma naše crkve i svojatamo, kako nam kažu i svjedoci.« A Aldefreda biskup crkve ninske udari u bah govoreći : »Nije tako, nego ona zapravo pripada pod vlast naše crkve ninske, jer nije predana (od kneza Trpimira), kako vi tvrdite, crkvi sv. Dujma i Anastazija u posjed (t. j. zauvijek), nego da je sam biskup za neko vrijeme (za života) uživa.« Kada sam sve doznao, kako je, ja Mutimir, Božjom pomoću knez Hrvata, sjedeći na prijestolju očevu, po nadahnuću Božjem i posavjetovavši se sa svojim vjernim i narodnim poglavicama, svršivši i zaglavivši svaku prepirku, odlučih dati povlasticom već rečenu crkvu sv. Jurja crkvi sv. Dujma i Anastazija sa svim dohotkom i izdacima i sa kmetovima i kmeticama, poljima i vinogradima, oranicama i šumama, te svim pokretnim i nepokretnim dobrom. Ovu crkvu — Bog mi je svjedok i nadahnitelj — ne ću da se nijedan od mojih nasljednika usudi oteti ispod vlasti splitske crkve ili poharati na koji mu drago način, nego po starom običaju priznajemo je kao darovanu od moga oca i sada je dosuđujemo novom povlasticom, da bude posve podložna rečenoj crkvi i njezinu pravu. Tko bi pak htio poslije ovoga, uspaljen zubljom lakomstva i uzdignut na rogovima oholosti, ne mareći za naše odredbe, oteti gori rečenu crkvu ispod vlasti svetih mučenika Dujma i Anastazija, ili koji bi pokušao na koji god prevejani način naškoditi rečenoj darovštini : neka se obori na nj srdžba svemožnoga Boga, vladara nebeskoga, Spasitelja svijeta, i neka ga sapne kletva svih Svetih trista i osamnaest njih svetih otaca — nerazrešivom sponom. Neka padne na nj i na kuću njegovu i na njegove ortake deset biča, što no bjehu pritisnuli Misir, i guba Naamana Sirca neka ih nikada ne ostavi. Neka ih proždre zemlja kakono Datana i Abirona ! I na sudnjem danu, jer će im sveci biti dušmani, neka budu nagrađeni s vragom i strahovitim njegovim anđelima i s Judom Iškarjotom u jazu paklenomu, gdje oganj ne dogara i crvi ne ginu. Dano u Bihaćima pred vratima sv. Marte mučenice, dana i godine, kako je gori kazano pred ovim svjedocima,

koji na ovo pristaju i potpisuju. Zatim da ne dokine unaprijed, zapovjedismo, da se zapečati na kraju našim prstenom. Znak (+) mojom rukom, od mene koji sam Mutimir, začetnik ove darovnice. Vlastoručni znak (+) — potpis — Budimira, župana palatina (svjedoka). Znak (+) ruke Selimira, župana Hlevne (svjedoka). Znak (+) ruke Petra župana (svjedoka). Znak (+) ruke Prizne, župana buzdovanara (svjedoka). Znak (+) ruke Pervana, župana konjušnika (svjedoka). Znak (+) ruke Zelišta, župana komornika (svjedoka). Znak (+) ruke Želideda, župana peharnika (svjedoka). Znak (+) ruke Volidraga, župana komornika (svjedoka). Znak (+) ruke Budimira, župana kneževe drugarice (svjedoka). Znak (+) ruke Krežamišlja, drugoga komornika (svjedoka). Znak (+) ruke Stjepana, sina Budimira, trećega komornika (svjedoka) Znak (+) ruke Želidraga, buzdovanara kneževe drugarice (svjedoka). Znak (+) ruke Pribitjeha, sina župana Petra (svjedoka). Znak (+) ruke Dragoše, sina Semikazova (svjedoka). Znak ruke (+) Tugine, župana štitonoše oružnika (svjedoka). Znak (+) ruke Žitalja, nadstojnika samostana (svjedoka). Znak (+) ruke Leledraga, župana kliškoga (svjedoka). Znak (+) ruke Pavalje, rubljara.«

»Sutrašnjega pak dana, koji je 20. septembra, došavši ja, često spomenuti knez, u grad Split, pred oltare rečenih svetaca položih na posvećeni oltar (svetoga Dujma) darovni list vlastitom rukom između ostalih manjih darova, koje su moje ruke mogle naći. I izručivši (crkvi) sv. Dujma prije rečenu darovštinu otiđoh.«

»Ja đakon Firmin i kapelan rečenoga kneza, na zapovijed moga gospodara Mutimira, slavnoga kneza, pred rečenim svjedocima napisah ono, što sam čuo, i nakon iskazanja sretno dovrših.«

I vrcem krene naša četa na se, da prevali put do G r a d i n e u Solinu kod Grubićevih-Škombrinih kuća.

Na pogled ove do 30 metara zakrene društvance na lijevo, da samo baci pogled na položaj, gdje su istraživanja davno počela, a iskopavanja istom godine 1927. sa strane Društva »Bihaća« na sto i pedeset metara u zračnoj liniji od ceste do potoka Rupotine. Na malo metara u istok Gašpićevih mlinica, po zgradama i po cijelomu primitivnomu namještaju veoma starim, a poznatim već u dokumentima od godine 1069., prešavši mali mostić na potoku Rupotini, koji se tu nešto na desno izlijeva u rijeku Jader, stupa se u područje općine kliške. Ovdje se stere polje ravno : na desno oranice i vinogradi, omejašeni na sjever malom gredom, a na lijevo livade sve do nedaleke rijeke Jadera.

Položaj se ovaj zove u ustima naroda Šuplja Crkva. Društvo »Bihać« je g. 1927. počelo iskapanja, jer bi ovdje lako moglo biti ono mjesto, gdje je ležao samostan i crkva sv. Stjepana Prvomučenika, u atriju koje je bio pokopan kralj Krešimir, umro okolo polovine godine 1074., a koju je crkvu za mauzolej hrvatskih kraljeva i kraljica odredila pobožna kraljica Jelena. Ovo nam svjedoči u svojoj »Historia Salonitana« Toma Arciđakon. Za ovaj bi položaj pristajala ona izreka kralja Petra Krešimira IV. iz godine 1069. gdje kaže, da njegov djed blažene uspomene Krešimir (III.), kralj, i otac mu kralj Stjepan (II.), koji sretno počiva, (t. j. pokopan) u polju Kliškom[21]) (in campo Clisio) što je Rački sasvijem dobro ispravio, usprkos tomu što dokumenat bistro i čisto nosi »elisio«.

I naše društvo se vrati iz Šuplje Crkve na državnu cestu, koju za koji čas bijaše ostavilo.

Na 250 metara na sjevero-istok u zračnoj liniji od župske crkve u Solinu Gospe od Otoka, na 25 metara na desno od državne ceste iz Splita za Sinj leži

[21]) Šišić: ovo mnijenje ne odobrava. (Genealogija str. 73. Op. 1.). Ova je pogrješka lako nastala tim, što prepisivač ne poznavajući campus Clissius cijenio je, da je to elisius t. j. campi Elysii gdje se po mitologiji duše pokojnika sastaju u podzemnom svijetu.

četverokutna zgrada, zvana od naroda Gradina, sa četiri kutne kule, od 150 metara unutarnje periferije. Ova je Gradina bila sagrađena između godine 1348. i 1388. od splitskoga nadbiskupa Ugolina de (Mala) Branca u zaštitu svojih kmetova u Solinu proti navalama knezova Šubića iz Klisa.[22]) Narod kaže, da je ovo bila Dioklecijanova kovnica novaca (zecca), a za doba francuske vladavine u Dalmaciji bila je kasarna konjaništva,[23]) dok stariji Solinjani pripovijedaju još dandanas, da u zidovima ove gradine žive ukleta ili zakantana kći Dioklecijanova.[24])



Položaj Šuplje Crkve, gdje su se pokapali hrvatski kraljevi.
(Na slici je među trojicom, što stoje, u sredini don Frane Bulić.)

U Gradini je bio stari vinograd dvaju vlasnika, koji je trebalo obnoviti. I zaista je godine 1909. i sl. vlasnik sjevernog dijela vinograda stao obnavljati vinograd, dublje kopati, a pošto je iz toga rada iskakalo starinskih predmeta, don Frane preuzeo je na se prokapanje ove prostorije uz uvjet, da će vlasniku povratiti

[22]) »Bull. Dalm.« 1913., str. 4. i sl.

[23]) »Bullettino d'arch. e storia Dalmata« 1913., str. 3. sl. i Bulić: »Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu« iz Zbornika Tomislavova Jug. Akademije 1925.

[24]) Bulić : »Car Dioklecijan«, str. 70.

ovu zemlju uređenu, da je zasadi amerikanicom, budući da su uvjeti nabave bili tada silno pretjerani.

Nego tijekom rada, koji je don Frane navlaš otezao po koji mjesec i za više godina, da bi vlasnik glede cijene prodaje omekšao, iskoči na vidjelo više predmeta iz rimskog doba i ornamentalnih ulomaka iz kasnijeg doba sredovječnoga (iz XI. vijeka), a što je glavno, pomoli se i dio zgrade s apsidom, te bazâ pa stupovâ od granita. Stvar je bila jasna, da se ovdje radi o jednoj crkvi iz XI. vijeka. Međuto je buknuo svjetski rat, za vrijeme kojega je bilo moguće društvu »Bihać« uz prilično velike žrtve nabaviti godine 1917. svu prostoriju u ovoj Gradini, da je može uredno, sistematično prokopati, jer don Frane je nagađao odmah, da je ovo crkva, u kojoj je godine 1076. bio krunjen kralj Zvonimir.

A do toga je rezultata on došao ovako:

U travnju i svibnju godine 1912. boravio je u Splitu-Solinu punih četrnaest dana sveučilišni profesor u Würzburgu dr Weigand, proučavajući kapitele rimskih zgrada u Dioklecijanovoj palači i po solinskim bazilikama.[25]) Silni je poznavalac bio dr Weigand pri utanačenju, kojemu vijeku, dapače kojemu deceniju kojega vijeka pripada ovaj ili onaj kapitel. Još godine 1885. bio je don Frane kupio jedan kapitel od vlasnika Gradine pok. Frane Grubića-Škombre, koji mu je kapitel od više godina ležao pred stojnom kućom, na malo metara na sjever Gradine, kao stup, koji podržava kameni stol. Vlasnik se nije sjećao, gdje je bio našao taj kapitel, a don Frane postavi ga međuto na jedan od dvaju stupova starinskih podignutih pred kućom iskopina — Tusculum. Dru Weigandu pri ispitivanju kapitela po Solinu bi svraćena pozornost i na taj kapitel, te on u čudu zapita: kako to, da ovaj može biti nađen u Solinu, kada je po izričitoj izjavi

25) Wiegand Dr. Edmund: »Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst« u Srena Bulićiana str. 77. i sl. Op.

don Franinoj Solin bio razoren okolo godine 615. po Kristu, a kapitel je iz srednjeg vijeka.

— Naznačite vi meni, — reče don Frane dru Weigandu, — točno u koje doba spada ovaj kapitel, a ja ću vam tada dalje o kapitelu pripovijedati.

— Spada u X ili još bolje u XI. vijek, reče dr Weigand.

— Eh, pa dobro, — reče Don Frane, — kapitel je nađen okolo godine 1880., ali se vlasnik ne sjeća, gdje bi ga bio našao.



Crkvica sv. Petra u Gradini.
(Lijevo stoji don F. Bulić, a s desna drugi don L. Katić.)

Kada je u toku iskopina u Gradini iskočio na vidik drugi kapitel iste vrste, don Frane izvuče vlasnika zemlje, već u odmaklim godinama i bolna iz postelje na lice mjesta. Upitan, da li se sjeća, gdje je našao prijašnji kapitel, reče vlasnik Frane Grubić:

— Evo, toga mi, izvadio sam ga nazad godinâ odavle. Eh, kada mi je trebalo građevnog materijala, ja sam ga vadio kao iz kamenoloma odavle, pa baš odavle izvađeni su eno stupovi, koji su ležali pokraj

palače pok. načelnika splitskoga Ante Bajamonti, a koji su prije bili u maloj zgradi »Sanità« na splitskoj obali[26]), porušenoj godine 1875., a koji su kapiteli opet nakon lutanja daleko i dalje od Omiša dospjeli u arheološki muzej.

Ova crkvica u Gradini po svojemu tlorisu i konstrukciji spada u seriju starohrvatskih crkava, koje su zanimive zbog toga, što u doba, kada je u Evropi vladao tip crkvene zgrade, duguljaste bazilikalne osnove i drvenog stropa, one imaju tlorise raznolikih često centralnih tipova i rabe presvođeni strop. I ova crkvica, koja se u dokumentima zove bazilika, jest centralnog tipa, jer je njezina osnova malena četvorina, a stupovi u njoj jamačno su po svomu rasporedu podržavali kupolu i svodove, a ne drveni strop bazilike na tri broda.

Crkvica u Gradini leži djelomično na temeljima neke porušene rimske zgrade, a kasnije bila joj je pridodana vrsta atrija, u komu se našlo grobova. U apsidi crkve ima pet izdubaka — niches — toliko u lijevom perimetralnom zidu, a toliko ili je barem imalo biti i u desnom zidu, koji je nađen samo u temeljima, dakle u svemu petnaest. Ovi su izdupci (niches) nešto podignuti, a nisu do dna izdubljeni, te su služili za sjedala, po svoj prilici odličnika (honoratiores), koji su u crkvi prisustvovali obredu. Sudeći po jednom dokumentu iz godine 1069.[27]), ova je crkva opstojala prije godine 1076., godine krunisanja Zvonimirova,

26) U slici Tabla br. VIII. »Bull. dalm.« 1913. vidi se i Frano Grubić zakukuljen, jer bolestan, doveden da vidi iskopine u Gradini. Sravni : Bulić »Krunitbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu«. Prilog V. k Vjesniku arh. 1924. 25. U »Bull. Dalm.« 1908., str. 103., pa str. 193. navedeni su kapiteli od sivoga granita našasti u Gradini, kasnije preneseni u Split, a godine 1909. povraćeni opet u Muzej od tadašnjega vlasnika pok. odvjetnika P. Deškovića.

27) Rački: »Docum.« br. 58. p. 78. Godine 1069. Petar Krešimir IV. daruje Gizilbertu opatu samostana sv. Stjepana pod borovima (Sustjepansko Grobište u Splitu) mjesto za mlinice u Solinu (a to je položaj sadašnjih mlinica Gašpićevih) pokraj crkve sv. Petra : »vicino nimirum Ecclesiae sancti Petri in territorio Salonae«. Po ovomu je dakle već god. 1069. opstojala crkva sv. Petra u Solinu.

a tada lako, da je služila za ovu istu krunidbenu svrhu prijašnjih hrvatskih vladara.

U drugoj polovici XI. vijeka Kraljevina Hrvatska, koja je od Tomislava, prvoga okrunjenoga kralja godine 925. na Duvanjskom polju, za više od jednoga vijeka doživjela i proživjela ozbiljnih događaja, bila je uzdrmana u svojem unutrašnjem ustrojstvu. Venecija, koja je neprestano vrebala na Dalmaciju, a godine 1000. po Kristu bila joj i zaposjela obalne gradove,



Pustica kod crkve sv. Kuzme i Damjana u Gomilici.

postigla je za kralja Slavca svoj cilj, ocijepila je naime Dalmaciju od Hrvatske.[28])

U to doba, da se stane na kraj unutrašnjemu komešanju i bezvlađu u državi, dolazi na poprište biv-

28) Klaić Vjekoslav : »Povijest Hrvata« I. sv., str. 112. i sl.
Šišić : »Povijest Hrvata« itd., str. 557. sl.
Smičiklas : »Povijest Hrvatska.«

ši ban pod Petrom Krešimirom i šurjak tadašnjega madžarskoga kralja Gejze I., Dmitar Zvonimir, »milošću Božjom knez Hrvatske i Dalmacije«. Papa Grgur VII., koji je tada vladao na Petrovoj stolici i imao dalekosežne osnove, bijaše u dobrim odnošajima sa bizantinskim carem Mihajlom VII. Carigrad je imao još riječ u pitanjima političke pripadnosti Dalmacije. Da se car Mihajlo obrani od Seldžuka, koji su se širili po Maloj Aziji, obrati se on godine 1073. Zapadu za pomoć. Papa Grgur VII. u nadi, da će njegov odaziv pomoći ponovnom sjedinjenju crkava, posla godine 1074. poziv na sve kršćanske vladare, da pođu u pomoć prekomorskoj braći. To se zbilo dakako saradnjom bizantinskoga carstva, a Dalmacija je godine 1076. bila opet sjedinjena s Hrvatskom.

Ove godine 1076. posla papa Grgur VII. u Split Gebizona, opata rimskoga samostana sv. Bonifacija Aleksija, te Fulkoina, biskupa grada Fossombrone, nedaleko od Ankone, koji sazvaše sinod u Stolnoj Crkvi u Splitu. U ovom saboru bilo je uz ostalo i govora o uzvišenju Dmitra Zvonimira na hrvatsko-dalmatinsko prijestolje. I u zboru hrvatskih i dalmatinskih dostojanstvenika, svećeničkih i svjetovnih, biskupâ te Lovre Dalmatinca, splitskoga nadbiskupa, sa biskupima sufraganima Stjepanom zadarskim, Petrom kninskim, Grgurom rapskim, Prestancijem biogradskim, Vasilijem osorskim, Forminom ninskim i Ivanom trogirskim, pa opatima Dobrom sv. Stjepana kod Splita, Ivanom sv. Bartola kninskoga i Petrom opatom sv. Ivana Evanđeliste biogradskog te gradskih priora, velikaša svake ruke (c o m i t e s e t b a r o n e s), dvorjanika, župana, pa mnoštva naroda, bi Dmitar Zvonimir od cijeloga svećenstva, plemstva i naroda (s i n o d a l i e t c o n c o r d i t o t i u s c l e r i e t p o p u l i e l e c t i o n e) isklican i izabran kraljem Hrvatske i Dalmacije.

Dne 9. listopada 1076. sleže se ovaj silni narod na ravnicu u Solinu, koja se stere od solinske rijeke Jader dalje prema sjeveru i prema Klisu, a u istočnom

kraju te ravnice ležala je crkvica sv. Petra, koju pobožno posjeti naše društvance. Trebalo je da u Solinu, a ne u Splitu bude obavljeno ovo krunisanje, jer se za pravovaljanost ovoga čina tražilo, da bude izvršeno na hrvatskoj zemlji. Od klicanja naroda odjekivao je suri Mosor, goletni Kozjak i lomna Rupotina, glasovi odlijegali su do nedalekoga Splita, a aklamacija svršava sa : »budi tako, budi tako. Amen.«[29])

Zlatna kruna, kojom je bio okrunjen Zvonimir, bijaše jamačno ona, kojom bijahu okrunjeni Petar Krešimir IV. i njegovi predšasnici. Samo mu je zastavu (v e x i l l u m s a n c t i P e t r i) poslao Papa kao lenski gospodar.

Pri krunisanju položio je Zvonimir pred čitavim zborom na ruke opata Gebizona Papi Grguru VII. ovu značajnu prisegu :

»Ja Dmitar, koji se zovem i Zvonimir, Božjom milošću knez Hrvatske i Dalmacije, od tebe, gospodine Gebizone, ovlaštena na to od našega gospodara Pape Grgura, kao njegova legata — zastavom, mačem, žezlom i krunom ovjenčani i ustoličeni kralj, pošto

---

29) Klaić Vjekoslav: »Hrvatski sabor do god. 1790.« str. 249. sl. 254. u Zborniku Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva. Zagreb 1925. Ovu aklamaciju ili hvalospjev pjevao je jedan odličan svećenik sa ambona (poviše mjesto pred oltarom) ovako :

Slava Bogu na visini, a mir ljudima na nizini. Slava i hvala Bogu, koji se smilova narodu, te mu dade krunjena kralja !
Slava i hvala svetomu Ocu Papi rimskome !
Slava i hvala svijetlomu i dobromu kralju hrvatskomu Zvonimiru !
Slava i hvala i zdravlje !
Blago narodu, koji doživi taj veliki dan, da vidi krunjena svoga kralja !
Blaženi dan novoga života naroda hrvatskoga !
Blaženi dan, koji tebi, kralju, darova vijenac vrh tjemena tvoga.
Slava i hvala Bogu, koji te uresi kraljevskim znakovima.
Slava i hvala Bogu, koji te prikaza narodu kao kralja velika i možna.
Čuvao te Bog u zdravlju na mnoga ljeta, na slavu i sreću naroda!
Usliši Gospodi molitvu puka tvoga i usliši Gospodi !
Na mnoga ljeta, na mnoga ljeta, slava i hvala i zdravlje svijetlomu kralju hrvatskomu Zvonimiru i svijetloj kraljici Lepi i njegovoj djeci i njegovoj svojti !
Na mnoga ljeta slava i hvala i zdravlje !

me je pravilno izabrao u bazilici sv. Petra u Solinu čitav kler i sav narod vladaocem kraljevine Hrvata i Dalmatinaca, obećajem, dajem ti riječ i zavjetujem se tebi, da ću nepromijenjeno izvršiti sve, što mi bude naložila tvoja časna Svetost, t. j. da ću u svem i svačem održati vjeru apoštolskomu prijestolju« itd. Zvonimir uz to obećaje, da će gojiti pravdu, braniti crkve, da kler čisto i dostojanstveno žive, da će štititi siromahe udovice i sirote, da će sprječavati nedopuštene brakove, da ne će dopuštati da se ispravno sklopljeni brakovi razrješuju, da će se opirati prodavanju ljudskoga roblja, da će na Uskrs svake godine plaćati sv. Petru danak od 200 bizantinskih zlatnika (s o l i d u s a u r e u s, po prilici današnji napoleon d' or). Kralj Zvonimir darova Papi samostan sv. Grgura u Vrani, na istok Biograda na moru, koji je igrao važnu ulogu u narodnoj povijesti kasnijih vijekova — kao hospicij, svratište legatima Papinim, koji bi u naše zemlje dolazili. Darova papi također srebrni kovčežić, u kojem su bile moći sv. Grgura I. Pape, koji je imao važnu ulogu sa crkvom solinskom godine 590. do 602., malo prije propasti Solina[30]), te dva križa, kalež i patenu, dvije zlatne crkvene svjetiljke ukrašene draguljima, a u obliku krune, te evanđelje ispisano srebrnim slovima.

Iza prisege bio je upravljen upit na narod, da li priznaje čin, koji je narod primao aklamacijom. Slijedila je predaja papine zastave, mača i žezla te miropomazanje, krunisanje, intronizacija i poklon novomu vladaru.

Predaja zastave iz ruku papinskog legata bila je znak, da kralj gleda u nasljedniku sv. Petra, apoštolskoga poglavice, vrhovnog svoga gospodara, a onda je Gebizon opasao kralja mačem, da brani svoju državu, i predao mu žezlo kao simbol sudačke vlasti. A napokon krunisanje imalo se shvatiti kao čin, kojim

30) Sravni: Bulić u »Bullet. dalm.« 1904. Dodatak 1. do 3. »Sv. Grgur Veliki Papa u svojim odnošajima sa Dalmacijom« (g. 590. do 604.).

je vidljivo pokazano, da je izvršena volja naroda izražena izborom.

Kako je u ono vrijeme bio svugda običaj, da se i kraljeva žena kruni, tada je zajedno sa Zvonimirom bila okrunjena i žena mu Jelena, koju je hrvatski narod prozvao Lepa. Zatim je slijedila intronizacija, t. j. Zvonimir je bio posađen sa kraljicom Lepom na hrvatsko prijestolje. Završavao je ovaj svečani čin čitavom sjajnom ceremonijom, naime poklonom naroda novomu vladaru.



Iskopine kod Gospe od Otoka i nova crkva sagrađena god. 1880.

Tom prigodom izdao je kralj Zvonimir mnogo isprava ne samo crkvenim korporacijama, nego i svjetovnjacima, a sačuvana nam je samo ona, kojom Dmitar Zvonimir na molbu splitskoga nadbiskupa Lovre potvrđuje stolnoj crkvi u Splitu crkvicu sv. Jurja u Putalu s njezinim posjedom, kako su je nekoć darovali njegovi predšasnici Trpimir (godine 852.) i Mutimir (godine 892.).

U obvezama učinjenim od Zvonimira Papi Grguru VII. nema se vidjeti, kao da je hrvatsko-dalmatinski kralj postao papinski vazal u svjetovnom državopravnom značenju ove riječi. Kralj Zvonimir obvezao se samo u duhovnom, crkvenom smislu, da će biti vjeran i poslušan sin sv. Petra, a da time nije nipošto davao hrvatsku državu u državno-pravnu odvisnost od Pape. Stoga se on sam u svojim ispravama nazivlje vazda »Božjom milošću Kralj«.[31])

Ushićeno i razdragano ostavilo je naše društvo Zvonimirovu baziliku i stupilo preko Gospina mostića na Gospinu livadu, na sveto tlo, gdje u crkvi sv. Marije de Otok ili de Salona bijaše pokopana hrvatska kraljica Jelena.

Ova je crkva ležala po prilici u sredini ravnice, zvane sada Gospina livada na »Gospinu otoku«, tik uz koju leži i dandanas župska crkva sela Solina Blažene Djevice Marije, zvane također »Gospe od Otoka«, koja se slavi osobito dne 8. rujna, kada je u Solinu jedan od najvećih sajmova u Dalmaciji.

Cijeli ovaj otok dijeli se u dva dijela: na sjeverni, na podnevnu kraju kojega leži uz starohrvatsku i sadašnju župska crkva, i na južni. Ovaj posljednji pa i dio sjevernoga spušta se prema rijeci Jader. Na ovomu zapadnomu je živica voda od rijeke Jader, koja se kroz sadru vere i čisti te ovdje ističe u tako zvani Gospin bunarić. I kada se rijeka Jader zbog kiša u dugopoljskom i sinjskom polju zamuti, na ovome bunariću voda je bistra kao kristal, tako da je don Frane napivši se dobrano ove kristalne vode ispjevao Društvu onu Horacijevu Odu (Carmina III. XIII.) »O fons Bandusiae splendidior vitro..., Te flagrantis atrox hora caniculae nescit tangere, tu frigus amabile fessis vomere tauris praebes et pecori vago«. To u hrvatskom prevodu glasi : »O Banduzijsko vrelo, bistrije

31) Šišić : »Povijest Hrvata«, str. 506.

od stakla, tebe ne smlači žestoka vrućina Ilinšćaka, ti pružaš svježu okrepu vocima, kad ih mori plug, i lutajućem stadu.« Malne sva ova ravan jest sada, što ledina sa sjevera, što livada sa južne strane, vlasništvo župske crkve. Na sjeveru kameni most, zvan Gospin most, spaja Gospinu livadu sa cestom, koja vodi prema Klisu. Regbi, da je ovo bio rimski most, barem je jedan taki bio na ovom mjestu. Na jugoistok drugi most spaja Gospinu livadu sa solinskim poljem, a vodio je odavle prema Mravincima, Stobreću (Epetion, kolonija grčka, pa rimska Epetium). Naokolo ove livade je više mlinica i na sjevero-zapadu »Velika mlinica« ili »Velika Galija«, u kojoj je neki dio posvođenih kuća sigurno iz doba hrvatske narodne dinastije. Do nje je »Mala Galija«. Na jugoistočnoj strani mlinice su Gabrićeva velika i Gabrićeva mala jednom vlasnost Gabra Bakića iz Velikog Varoša u Splitu, nazvana Grabića, čiji sin Petar postade biskup đakovački (od godine 1716. do 1849.) i sagradi sadašnju crkvicu u Dujmovači, na putu među Splitom i Solinom, u počast prenašanju tjelesa sv. Dujma i Staša iz ruševina solinskih u Split, odnosno u Rim.[32]) Na jugozapadu je Jankova mlinica, već kojih 50 godina zapuštena. Na sjevero-istok dalje su Gašpićeve mlinice, poznate na ovomu položaju od godine 1069.[33])

Sve su te mlinice bile vlasnost kraljevske dinastije — molendina regia, koje su davale za ono doba, a sve do zadnjih decenija veliki prihod.[34]) Iza izumrća hrvatske narodne dinastije te su mlinice prešle u vlasnost benediktinskih samostana, a po prestanku ovih ponaj-

32) »Bull. Dalm.« 1903., str. 95. Gabro Bakić iz Velikog Varoša nazvan Gabrić. Njegov sin Petar Bakić bio je biskup đakovački.

33) Rački: »Documenta« str. 78, br. 58. Petar Krešimir IV. daruje Gisilbertu opatu benediktinskoga samostana sv. Stjepana u Splitu (Sustjepansko Grobište) mjesto za mlinice »locum molendini« nedaleko od crkve sv. Petra u Solinu »vicino nimirum ecclesiae sancti Petri in territorio Salone«, a to je crkva krunidbena sv. Petra u Gradini »salonitana basilica s. Petri« iz god. 1076.

34) Molendinum, molendina, molendina regia u Rački »Doc.« p. 29., 79., 132., 135., 149.

više u posjed Javne Dobrotvornosti u Splitu, u koje su posjedu djelomice i sada. Na zapadu sadašnje crkve Gospe od Otoka ležala je godine 1900. veoma stara zgrada, u kojoj je do godine 1870. bila i stupa, pa se tu stupalo sukno, vjerojatno calavagia ili fulla (f u l l o n i c a) u dokumentima, također unosan obrt do nazad malo decenija u Solinu, počevši još od rimskog doba. Ta Sv. Anastazij, mučenik solinski godine 304. pod Dioklecijanom bio je po zanatu fullo t. j. bogati stupar, tangar, bojadisar sukna i odijela.[35])

I na opisanoj ravnici, ležala je malne u sredini do godine 1875. mala crkvica sa predvorjem, koja je izgorjela u travnju te godine, pa je na istome mjestu godine 1880. sagrađena sadašnja župska crkva.

Bilo je godinâ 1860. do 1870., kada je don Frane kao mladi klerik u gimnaziji u Splitu a kasnije bogoslovac u Zadru, za školskih praznika nedjeljom i drugim blagdanima dolazio iz svoga rodnoga kraja sela Vranjica na službu Božju u Crkvu Gospe od Otoka (sela Vranjic i Solin bila su do godine 1911. jedna župa), a iza službe Božje na komad pečenoga na ražnju po livadama uzduž rijeke, kuda bi se raštrkalo mnoštvo Splićana, da se uz pečenku nauživaju svježe hladne vode, jer je vodovod Dioklecijanov od izvora rijeke Jader do Splita, za 9 km dužine, bio istom godine 1878. popravljen, te u Split dovedena a q u a s a l u b e r r i m a J a d r i f l u m i n i s (najzdravija voda rijeke Jadra).

Za prevaljena puta od 20 časa prije crkvene službe Božje odmarao bi se don Frane sjedeći na jednom tankom stupiću sa kapitelom, usađenu na lijevo ulaza u obor crkve. Malo metara na desno u istom oboru ležala je široka, dugačka ploča podržana od jednog rimskog kapitela, okolo koje su ploče Solinjani tada i sada, po dovršenomu Ružarju raspravljali o svojim seosko-crkvenim poslima.

---

35) Sravni : Bulić »Razvoj arheoloških istraživanja i nauka« itd. str. 194. sl.

Više puta bi don Frane promatrao ta dva kapitela, jer mu je njihova razlika padala u oči. On bi sam sebi govorio : »Ta dva kapitela nisu iz istoga doba : onaj veći je rimski, a ovaj manji iz mnogo kasnijeg vremena, te bi morao pripadati hrvatskom doba, kada je ondje zasađen kojoj kasnijoj zgradi, i to valjda onoj, koje samo mali ostaci vire po koji centimetar iz zemlje, na sjeveru van ograde crkve.

I pratila je ta misao don Franu kao klerika, kasnije kao profesora u Splitu i Dubrovniku, a godine 1883. dalje kao direktora gimnazije u Splitu i direktora solinskih iskopina, kada bi izlazio na solinske iskopine. Ovdje treba kopati, treba istraživati, govorio bi on sam sebi, ovdje mora da leži grobnica kraljice Jelene, po onoj vijesti, sačuvanoj nam od Tome Arciđakona.[36]) Pa kako ne bi don Frane bio siguran, da ovdje leže te grobnice, kada se u dokumentima zove ova crkva ovdje : s. M a r i a d e A t a g o (Otok) ; s. M a r i a d e O t o c h, a narod ju dandanas zove tako. Dapače za don Franinih mladih godina nije je narod u Solinu zvao nego obično »Gospe«. Ali Zagorci prolazeći kroz Solin zvali su ju »Gospe od Otoka«. I Solinjanin, kada bi se kleo, zvao bi tako ovu crkvu, kako je don Frane

---

36) Thomas Archidiac. »Historia Salonitana« ed. Rački str. 55: ». . . . .His temporibus. . . . . illustris vir Demetrius, cognomento Svinimirus, rex Chroatorum restituit ecclesiae sancti Domnii ecclesias santi Stephani e t s a n c t e M a r i e i n S a l o n a cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificavit et dotavit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Rue ob reverentiam r e g a l i u m s e p u l c r o r u m concesse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant.«

Rački : »Doc.«, str. 213.—14. : »sanctae Marie in Salona«.

Kukuljević : »Codex Diplomaticus« II. p. 8. : »ecclesias sancte Marie de Salona et sancti Stephani. . . p. 31. : »eeclesiam sancte Marie que est Salone, cum omnibus appendiciis suis. . . et cum molendinarum reditibus.« p. 35.: »eccleslam sancte Marie que iuxta rivum Salonitane civitatis est posita ; p. 102 : »ecclesiam sancte Marie in Salona cum molendinis ; p. 166. : »una calavagia posta in Salona dopo la chiesa di S. Maria de Atago.« (Atago = Otok) ; Farlati »Illyr. Sacr.« III. p. 340. : »Item terram et totam insulam s. Marie de Otoch« p. 345. : »S. Marie de Otoch.«

čuo na svoje uši ovako : »Osvetit ću ti se, tako mi one u Otoku« (riječ »Gospe« nije izgovarao, da ne profanira u psosti ime Gospe).

I kada je godine 1891. nađen natpis kneza Trpimira, a godine 1894. utemeljeno društvo »Bihać« za istraživanje domaće povijesti, ovo je odmah usredotočilo svoj rad u Bihaćima, oko Mutimirove zadužbine u Kaštelansko-trogirskom polju, a kad je to dovršeno, dalo se brže bolje godine 1898. Gospi od Otoka.

Godine 1895. htjelo je selo Solin da gradi za svoju župsku crkvu i zvonik, te mu se godine 1896. bacio temelj na sjever crkve.

— Stanite, Božji ljudi, — govorio don Frane crkovnarima i župniku, — nema tu mjesta zvoniku!

Počeše pregovaranja, dogovaranja, koja su trajala dosta vremena. Plaća on crkvi odštetu za zid, obara i sa debelog velikog brijesta, na kojemu su visjela zvona, premješta ih on na poseban drveni zvonik. Dne 22. kolovoza godine 1898. kopa se ovdje prema istoku. Eto apside crkvene. Ne ide zasada dalje i prema apsidi izmjerio don Frane po prilici dužinu i širinu crkve, te vrcem u predvorje u atrij crkve. Ovdje moraju ležati grobovi vladara hrvatskih. Dne 28. kolovoza okolo 11 sati iskaču prva slova, zatim druga i eto ime Helena. Zabrujiše zvona crkve solinske, sleže se narod iz Solina. Ulak trči u Split, da javi nalazak. Ali iz grada ni žive duše. Šalje se brzojavna vijest Jugoslavenskoj Akademiji u Zagrebu, koja nad zgradom vješa svečano zastavu. Po podne istog dana i slijedećih dana otkrivaju se imena Mihajla i Stjepana pa i godina 976. Kad se don Frane tužio pok. prof. Nodilu, koji je na praznicima boravio u Splitu, da fali mnogo slova, reče prof. Nodilo :

— Eh, pa imate tri imena i godinu, lako ćete ostalo popuniti.

Dne 8. rujna iste godine bio je pok. Trnski sa kćerkom Zorkom među prvima iz Hrvatske, koji se tim iznašašćima divio ! Natpis u skoro sto komada raskoma-

dan, izgoren sa crkvom ili za provale Tatara XIII. vijeka u solinsko polje, ili za one Turaka od XVI. do XVII. vijeka, sastavljen, popunjen glasi :[37])

INH OC T)UMULO Q(UI)ESCIT HELENA FA(MOSA ILI FAMULA DEI)-(QUAE FU)IT UX(OR) MIHAELI REGI MATER(QUE) STEPHANI R(EGI), QUAE DELICIIS R)ENUIT REGNI VIII. IDUS M(ENSIS) OCT(OBRIS) (QUAE) HIC OR(DINATA F)UIT AN(O) AB INCARNA(TIONE DNI) DCCCCLXXVI I(N)D(ICTIONE) IV. CICL(O... LUNA) V. EP(ACTA) XVII. CICLO SOL(ARI) V., LUN(A) V. (CON)-



Natpis na grobu kraljice Jelene.

CURRENTE VI. ISTAQ(UE) VIVENS FU(IT) REGN(I) MATER, FIT PUPILLOR(UM) TUTORQ(UE) VIDUAR(UM). ICQUE ASPICIE(NS) VIR ANIME DIC MISERERE DEUS.

To bi u hrvatskom prevodu glasilo :

„U OVOM GROBU POČIVA JELENA, GLASOVITA (ILI SLUŽBENICA BOŽJA) ŽENA MIHAJLA KRALJA, A MAJKA

37) Izvješće V. i VI. O glavnoj skupštini »Bihaća« itd. u »Vjesniku hrv. arh. društva« god. 1901.
Šišić : »Priručnik« str. 126. i sl.
Šišić : »Povijest Hrvata«, str. 437.

STJEPANA KRALJA. ONA SE ODREČE KRALJEVSKOG SJAJA DNEVA OSMOGA MJESECA LISTOPADA. I BI OVDJE POKOPANA GODINE OD UPUĆENJA GOSPODINOVA 976., INDIKCIJE ČETVRTE PETOGA CIKLA MJESEČEVA, SEDAMNAESTE EPAKTE, PETOGA KRUGA SUNČANOGA, KOJI PADA SA ŠESTIM. GLE, OVO JE ONA, KOJA JE ZA ŽIVOTA BILA MAJKA KRALJEVSTVU, A ZATIM POSTALA MAJKOM SIROTA I ZAŠTITNICOM UDOVICA! DEDER ČOVJEČE, POGLEDAVŠI AMO, RECI: BOŽE, SMILUJ JOJ SE DUŠI!«

Kraljica Jelena bila je žena kralja Mihajla Krešimira II. (od godine 949. do 969.) a majka Stjepana Držislava (od godine 969. do god. 997.), iz zadarske patricijske kuće Madijevaca. Ne samo da bijaše pobožna, nego i imućna. Ovdje je ona imala svoj dvor, svoj veliki posjed u vinogradima, livadama, mlinicama sve naokolo (molendina regia). Ovu je crkvu, koju posjećujemo, sagradila ona, pa je u njenu predvorju bila i pokopana; dok je drugu crkvu sv. Stjepana Prvomučenika, u Šupljoj crkvi, koje smo položaj vidjeli, odredila za grobnice hrvatskih kraljeva i kraljica.

Iza smrti prvoga kralja Tomislava stvari u hrvatskom kraljevstvu ne okrenuše nabolje. Još nasljednik Tomislavov, mlađi mu brat Trpimir II. (vladao od godine 928. do 935.), pa njegov nasljednik Krešimir I. (od godine 935. do 945.) znali su održati hrvatsku državu na onoj visini, na koju je bio podigao Tomislav. Ali za njegovih nasljednika, sinova mu Miroslava i Mihajla Krešimira II., stvar okrenu na gore. Stariji brat Miroslav stupi na prijestolje (od godine 945. do 949.), jamačno protiv drevnoga običajnoga prava, sam, a da nije podijelio vlast s bratom. Iz toga se porodi buna i građanski rat u korist Mihajla Krešimira II., a na čelo te bune stupi ban Pribina, koji u nekomu sukobu ubi kralja Miroslava. Za njim stupi na prijestolje Mihajlo Krešimir II. (od g. 949. do 969.), za čijega se vladanja pojaviše neredi, uslijed čega spade moć

hrvatske države i na kopnu i na moru. Ali se opet i podiže, pri čemu mu je jamačno pomagala i žena Jelena. Mihajlo Krešimir II. umrije godine 969., a slijedeće godine 970. stupi na očinsko prijestolje sin mu Stjepan Držislav (vladao od godine 969. do g. 997.) u teškim prilikama za hrvatsko kraljevstvo. Ali opet se on znao snaći, tako da mu bizantinski dvor povjeri obranu dalmatinskih gradova i otoka, te je njegovo krunisanje po svoj prilici obavljeno u Biogradu pri moru, kao prvoga kralja Dalmacije i Hrvatske, po splitskomu nadbiskupu Martinu II., a po bizantinskomu krunidbenomu obredu. Tom prilikom Stjepan Držislav bi imenovan »eparhom« naime carskim namjesnikom u dalmatinskim gradovima i odlikovan naslovom »patricija« kao prijatelj carskoga bizantinskoga dvora (oko godine 990.).

Stjepan Držislav bijaše inače u dobrim odnosima sa republikom mletačkom koja mu je redovito plaćala onaj još od Branimirovih vremena uobičajeni danak (solitus census). Stjepan Držislav umrije godine 997. ostavivši tri sina: Svetoslava, Krešimira III. s nadimkom Suronja (suri čovjek lat. Bruno) i Gojslava.

A kraljica se Jelena povuče iza kućne tragedije u svoj dvorac pokraj crkve sv. Marije, koju bijaše sagradila i u atriju koje bi sahranjena dne 10. ožujka godine 976., dok je već dne 8. oktobra godine 975. bila zaklopila ovomu vijeku svoje oči.[38])

I društvo, izakako je saslušalo od svoga vođe don Frane tragičnu povijest kraljice Jelene, koja je zadnjih dana života sjedila uz obale rijeke, cvijelila nad sudbinom svoga kraljevstva, pristupi da posjeti samu crkvu. Nju je još valjda vidio naš pjesnik Marko Maru-

---

38) Sravni: Izvještaj V. i VI. gl. skupštine »Bihaća« str. 22.
Tomašić O. Vicko u »Bull. Dalm.« 1902., str. 38.—40.
Šišić: »Povijest Hrvata« 437. str.
Valjda je bila privremeno pokopana u oktobru, a konačno sahranjena šest mjeseci kasnije.

lić (koji je živio od g. 1450. do 1524.), kada ninski pjesnik Petar Zoranić dvanaest godina iza njegove smrti pjeva ovako : »Srića me k slavnomu mistu dovede — uprav cesaru rimskomu, kada bi nigdar stan - tuj pastir jedan pri rici sideći - ki biše Marul zvan — pojaše misleći.«

Hodao je naš Marko, kako sâm prijatelju Dmini Papaliću piše[39]), tužan po ruševinama Solina te sakupljao stare spomenike i natpise promišljajući, kako ništa nema stalna na svijetu, kako narodi žive i ginu, »da se za njima rode opet novi narodi, nova ljeta.«

— Kao da ga vidim, moga Marka, — reče uzdahnuvši Don Frane, — crnih velikih očiju, gdje se odmara u hladu stoljetnih brijestova »sideći« uz rijeku Solinsku baš ovdje, ovdje kod Gospe od Otoka, zureći u sarkofag naše kraljice Jelene, u atriju ove crkve, koju malo godina poslije divlje horde turske, provalivši iz gordoga Klisa, koji bijahu već osvojili, razoriše i zapališe ! Kano da ga vidim, moga dičnoga prethodnika, gdje zuri u one posljednje riječi na sarkofagu : »h i c q u e a s p i c i e n s v i r a n i m e d i c m i s e r e r e D e u s« — i suza mu žalosnica zasja na oku. Prebire Marko u pameti stare doživljaje iz povjesnice hrvatske, što se tu u njegovoj blizini odigrali. Misli na Trpimire, Krešimire, Držislave, Zvonimire, na borbe, na slave i krunjenje hrvatskih vladara, koje se tu zbivalo, gdje on trudnom nogom počiva. Gleda on pred sobom ostatke kraljevskih dvorova, kako im tragove tuđinština zatire, vidi svoju »bašćinu«, svoju lijepu domovinu ugroženu i vapije Bogu poput proroka : »Kod rijeke Vavilona sjeđasmo i plakasmo, kada se sjećasmo tebe, Sione.« Ali Marko ne očajava. Marko vjeruje, moli, ufa se. On ima još jednu domovinu, gdje je sreća vječna i stalna, gdje će biti »Et sine lite quies et sine nocte dies«:

39) U Marulićevim »Inscriptiones Salonitanae antiquae« : ... »quae saepe tecum, per Salonarum rudera parietinasque vagatus passim iacentia spectavi et interdum patriae solum, quanta quondam gloria fuerit mecum animo revolvens, Vergilianum illud ingemiscendo repetebam : »Fuimus Troes, fuit Ilion et ingens gloria Teucrorum.«

»I bez ljuta pokoj boja,
I bez mrke danak noći !«
(Marulić : »Elegije«.)

I ova je Jelenina crkva, mala bazilika na tri lađe, odijeljene među Solinom sa četverokutnim pilonima, kojih ima po tri sa svake strane (b, c, d, e, f, g,), ukupno dakle šest, a svršava s polukružnom apsidom (a). Okrenuta je od istoka prema zapadu, samo nešto malo više prema sjeveru, kao što su sve starokršćanske bazilike u Solinu, pa i Zvonimirova u Gradini. Iznimku čini ona sv. Petra u Rižinicama, Trpimirova, koja je okrenuta prema sjeveru.

Perimetralni zidovi ove Jelenine crkve nisu bili svugdje sačuvani, ali se ipak našao svugda podzidak pravih zidova, kao što i pilona, od kojih je prema svakomu potporanj ili četverokutna lizena, tako da su pobočne lađe imale 2.25 m širine, a srednja 3.50 m. A dužina lađe (I) od apside do vrata ulaza iznosi 11 metara. U apsidi je na desno mali izdubak, koji je služio za potrebe oltara, za liturgične posude. Ne zna se, da li je nad pilonima b, c, d, e, bližima apsidi, bila konična kuba, kakva je n. pr. u crkvi sv. Nikole u Velikom Varošu u Splitu i valjda u crkvi sv. Eufemije izgorjeloj godine 1876. u Splitu. Ispred lađa je narteks (II), mjesto u starim bazilikama za neofite, katekumene, pokornike, a ispred ovoga je pravi atrium (III), u kojemu je na lijevo na pozitku ležao sav razdrobljen u komadima sarkofag kraljice Jelene (C-II). U prostoriji ispred atrija bila je valjda krstionica na lijevo, a na desno zvonik. Cijela bazilika, uračunavši lađe, narteks i atrij ili predvorje, bila je duga 23 m, a široka 10 m.

Ispred crkve našlo se zidova zgrada isprekrižanih, od kojih nekoji idu ispod današnje crkve. Jedan konao spajao je dva rukava rijeke Jader. Mnogo se grobova našlo ispred i na istok crkve iz kasnijeg doba. Dalje se nijesu mogle ovdje voditi iskopine, jer je priječila novosagrađena (g. 1880.) župska crkva Solina.

Jamačno su te zgrade bile dvorac (villa regalis) i samostan još po gori navedenom splitskom kroničaru

Tomi Arciđakonu (umro g. 1268.). Kraljica je Jelena s obzirom na kraljevske grobnice bila izručila ovu crkvu nekojim redovnicima, koji su u njoj obavljali službu Božju. U tomu dvorcu kraljevskomu boravio je — kako nam dokumenti kažu — kralj Zvonimir godine 1078., jer je u jednoj listini izdanoj na blagdan posvećenja crkve sv. Marije (g. 1076. do 1078.) pisano : »u kraljevskom dvorcu, gdje se nalazi već pomenuta crkva sv. Marije«. Uz dvorac se spominju kasnije četiri mlina, dvije kuće i jedna stupa, bez sumnje one, koje su opisane gore. Na ninskom saboru, koji je držan godine 1078., kralj je Zvonimir povratio prvostolnoj crkvi sv. Duje u Splitu ovu crkvu ujedno sa crkvom sv. Stjepana — a to je ona u Šupljoj crkvi, a ovu je darovštinu godine 1103. potvrdio kralj Koloman. I kralj Gejza potvrdio je godine 1143. splitskomu nadbiskupu Gaudiju posjed sv. Marije od Otoka »uz rijeku solinskoga grada sa svim pripacima, slugama i mlinovima.«[40])

Sve je to pokazivao don Frane na nacrtima, jer su sve ruševine veoma plitko pod zemljom ležale, pa ih je trebalo zatrpati zbog blizine sadašnje župske crkve i ulaza u nju.[41])

Mnoga je suza orosila lice prisutnika na to pripovijedanje don Franino, na ganutljive prizore ovih ruševina naše hrvatske prošlosti. U grobnoj tišini, koja je zavladala, začu se, poput onoga Marulićeva, bolni uzdah: F u i m u s T r o e s, f u i t I l i o n. Redom su se izredali svi, da poljube žaru pepelnicu, u kojoj se čuva ono malo mrtvih ostanaka kraljice Jelene. Zvono sadašnje crkve Gospe od Otoka zabrecalo je međuto na mrtvačku. Četa otkrivene glave plačućim glasom otpjeva :

40) Sravni: Smičiklas »Codex diplomaticus« II., 87, 96, 193, 309. III. 70.

Šišić : »Genealogija, prilozi o hrv. nar dinastiji« str. 54. i sl.

41) Trebat će s vremenom još ovuda naokolo istraživati, kada bude više novčanih sredstava.

Iz glubinь vьzьvahь k Tebê, Gospodi,
Gospodi, usliši glasь moi.
Svećenik, Božji ugodnik završi :
Pokoj vêčni daruj imь, Gospodi,
I svêtь vêčni da svêtitь imь!

Tužna je povorka poniknute glave, suzama orošena lica krenula dalje.

I odavle društvo vrcem u autobusima, kroz Solin i sedam pitomih Kaštela u B i h a ć e, bacivši pri vožnji pogled na Crkvu sv. Jurja u Putalu, i posjetivši časom Dôca kod grobišne crkvice sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici iz XII. vijeka, gdje je Društvo »Bihać« počelo iskopine gospodarstvenih zgrada iz rimskog doba, vjerojatno po tom upotrijebljenih u srednjem vijeku od splitskih duvna benediktinaka na imanju Pustici, darovanomu od kralja Zvonimira.

Lijepo je i plodno polje u B i h a ć i m a okolo crkvice Sv. Marte, na podnožju brda sv. Njofra (sveti Onofrij), daleko od mora i od državne ceste pet odnosno četiri kilometra. Ovo je bila sv. Marta, zadužbina kneza Mutimira prema brdu daleko od mora, zbog straha pred Saracenima gusarima, koji su u IX. vijeku gusarili i pljačkali naše obale

Baš ovo polje bijaše već u prvoj polovici prvoga vijeka po Kristu rimski car Klaudij (od godine 41. do 54.) naselio veteranima VII. i XI. legije vjerne caru Klaudiju, kako nam Plinij pripovijeda, a polje se zvalo Siculi, jer bijaše u III. vijeku prije Krista na Visu (Issa) grčka naseobina iz Sicilije dovedena amo, a iz Visa u Trogir i okolicu. Ti se isluženi vojnici nisu mogli tužiti[42]) na ovo Bihaćko polje, tada kao i sada plodno lozom, maslinom i svakojakim voćem, kano oni vojnici u glasovitoj buni godine 14. po Kristu okolo Emone (Ljubljane) i Nauportusa (Vrhnika), kada su svojim zapovjednicima prigovarali, da su iza trudnoga vojničkoga života, ako živi ostanu, bacani po raznim pokrajinama, gdje im se pod imenom plodnoga

42) »Bull. dalm.« 1904., str. 56. i sl.; 1908., str. 60.

polja daju bare i močvare da presušivaju ili krš da obrađuju, kako to klasični pisac Tacit onako jezgrovito kaže (Ann. I. cap. 17.): »A c s i q u i s t o t c a s u s v i t a s u p e r a v e r i t, t r a h i a d h u c d i v e r s a s i n t e r r a s, u b i p e r n o m e n a g r o r u m u l i g i n e s p a l u d u m v e l i n c u l t a m o n t i u m a c c i p i a n t«.

Knez Mutimir (od godine 892. do 910. ?), najmlađi sin Trpimirov, a nasljednik Branimira, stolovao je u Bihaćima, a imao je oko sebe dvor s velikom pratnjom po primjeru franačkih vladara, kako smo gore vidjeli. On se nazivao »Božjom milosti knez Hrvata« (d i v i n o m u n e r e i u v a t u s C h r o a t o r u m d u x), čime je naglasio, da je sasvim nezavisan vladar, koji sjedi na očinskom prijestolju, t. j. da ga je vlast zapala po baštinskom pravu.

I »Bihać«, hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti, bi osnovano baš na dne 14. svibnja godine 1894.[43]) pod sjenom sredovječne crkvice sv. Marte (u narodu Stombrata ili Stomrata) na trogirskomu međašu, ali tik do granice kaštelanske. U ovoj se crkvici vidjevalo više ulomaka arhitektonskih i jedan epigrafični, a predsjednik don Frane Bulić potaknut onim riječima, koje mu je godinu dana prije rekao dr Rački u Solinu te pismeno opetovao : »odobravam istraživanja u Solinskom polju, gdje se očekuju još izdašnija otkrića«, uz veliko učešće naroda iz Kaštela, iz Splita i Brača klicao je tada : »Na ovomu mjestu, punu milih i rodoljubnih uspomena iz našeg slavnog doba, pod zakriljem crkve sv. Marte... pod sjenom brda Bihaća... baš ovdje neka se danas ustroji »Bihać«, neka započne svoj rad naše društvo, kojemu je zadaća, da iz utrobe majke zemlje iznosi na vidjelo pisane i građevne spomenike iz doba naše narodne dinastije!«

---

[43]) Sravni: Poziv i pravila »Bihaća«, hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu god. 1894., str. 4. i sl.
I. Izvješće »Bihaća« god. 1894.
II. Izvješće »Bihaća« uz jednu kartu, str. 41. sl.;
Šišić : »Povijest Hrvata«. I. sv., str. 394. i sl.

I godine 1905. društvo »Bihać« poruši ovu crkvicu iz XIV. vijeka, da iz nje izvadi do 70 komada i komadića epigrafičnih i ornamentalnih. Do nje bi otkrivena bazilika Mutimirova na tri broda sa četverokutnom apsidom, ulomcima pregrade ikonostaze (septum-a) ispred oltara kao što u Rižinicama i u crkvici sv. Martina nad Porta Aurea u Splitu. U dnu lijevog broda stoji mali stupić, na kojemu su vjernici polagali prinose na posvetilište, što je u starokršćansko doba bila Prothesis. Pred crkvom je atrij, u kojemu je dne 28. rujna 892. knez Mutimir u prisutnosti »narodnih prvaka« riješio prijeporno pitanje vlasništva crkve u Putalju među Aldefredom, ninskim biskupom, i Petrom I., splitskim nadbiskupom, kako smo gore vidjeli. Ovakvih crkvica imamo još osim spomenutih u Trogiru sv. Barbare iz XI. vijeka i sv. Eufemije u Splitu, koja je izgorjela godine 1876. Okolo crkve našlo se osim više poganskih predmeta više grobova, od kojih su najznatnija dva sarkofaga, jedan pokraj same apside pokriven ravnom pločom, a drugi južno od atrija sa velikim križem sprijeda i oblim poklopcem. Ta su dva sarkofaga iz hrvatskog doba, kao što i jedan turanj za vino (t o r c u l a r), koji je spadao ekonomskim zgradama ondje blizu na jugu crkve. Od tih zgrada za stanovanje i za gospodarstvo našlo se ostataka zidova, ali slabo sačuvanih.

Mnogo se arhitektonskih ulomaka osobito od timpana crkve našlo u ruševinama, a i epigrafičkih, koji su svi očitim dokazom, da je ovo baš ona crkva kneza Mutimira. Na jednom timpanu čita se : ».....a l m i f i c a e M a r t h a e.....«. Dva pilastra nose imena langobardska : Gumpertus diaconus.

Ali i prije doba Mutimira opstojao je u Bihaćima kneževski posjed, sigurno za doba Trpimira. Gore smo vidjeli, da je knez Trpimir bio pozajmio od splitskoga nadbiskupa Petra I. jedanaest librica srebra za posuđe crkve sv. Petra u Rižinicama. U znak zahvalnosti knez Trpimir odluči potvrditi nadbiskupu Petru posjed nekojih zemljišta u Lažanima, u Kaštelima povrh

Gomilice, u Kambelovcu i u Tugarima Poljica, darovana mu od njegova pretšastnika kneza Mislava. Dne 4. ožujka godine 852. sastadoše se knez Trpimir i nadbiskup Petar u Bihaćima na kneževu posjedu i ondje bi svečano izdana u zboru hrvatskih župana i ostalih kneževih odličnika isprava, koju je napisao knežev dvorski kapelan Martin prema želji nadbiskupovoj. Pa i sam je Trpimir tom prigodom darovao pored desetine kliškoga kneževskoga posjeda i crkve sv. Jurja u Putalju nad Kaštel Sućurcem još oveći komad zemljišta s kmetovima na njemu oko iste crkve na uzveličanje svete solinske crkve : »e t h o c i n a u g m e n t o s a n c t a e s a l o n i t a n a e e c c l e s i a e.«[44])

Iza dovršenih radnja u Bihaćima, bi na pročelju nove crkve, podignute od Društva »Bihaća« na temeljima one iz XIV. vijeka, postavljen ovaj natpis :

Na ovomu Svetištu Kraljevskoga Bihaća
gdje
milostiva ruka Vladara Hrvatskih
Hram Svetoj Marti Djevici
Podiže
A godine Gospodnje 892. Dneva 28. Rujna
pobožni Ban Mutimir Nasljednik kneza Trpimira
Darovštine Predšasnika Svoga Crkvi Splitskoj
Potvrdi
Staru Crkvu Višekrat Vjekovima
Porušenu Sagrađenu
»Bihać«
Društvo za istraživanje Domaće Povijesti
u Splitu
Godine 1905. Znanosti Hrvatskoj u Har
Poruši
Bogomolju Novu Kraljevima Našim
Na Spomen
Narodu na Hodočašće
Godine 1909.
P.

44) Rački : »Docum.«, str. 3. do 5.
Šišić : »Povijest«, str. 332.

I vrcem odavle krene naše društvo put Splita. Već je podne bilo prošlo. Društvo založi u jednoj splitskoj restauraciji, a zatim se zaleti do grobišta Sustjepana, od godine 1821. općinskoga grobišta, na ruševinama glasovitoga samostana sv. Stjepana »u bore« ili »p o d b o r o v i m a« (S a n c t u s S t e p h a n u s d e p i n i s), na jedan kilometar na jugozapad Splita. Samostan se spominje godine 1020., ali je stariji. Ovdje je bila glasovita benediktinska Opatija Sv. Stjepana. Crkva i Opatija su sasvijem nestale godine 1921. i ustupile mjesto Grobištu. Samo je u sadašnjoj grobišnoj kapeli uzidano šest granitnih stupova uzetih iz Dioklecijanove palače, a koji su jamačno služili starohrvatskoj crkvi sv. Stjepana. I nad ulazom u grobište vidi se lijepi mramorni timpanon sa prikazbom Isukrsta na prijestolju, nošena od Anđela (izrađen okolo godine 1100.).

Stjepan II. i zadnji kralj hrvatski (umro godine 1091.) prije nego je uzašao na prijestolje, bio se zbog slaba zdravlja povukao u ovaj samostan, iz kojega bi izvađen, da stupi na prijestolje.[45]) Važnu je ulogu imao ovaj samostan u crkovnoj i građanskoj splitskoj povijesti za doba hrvatske narodne dinastije, a i kasnije do XV. vijeka. Već za doba normanskoga pljačkanja po našim obalama (godine 1075.) ovaj je samostan bio utvrđen zidovima, obrubljenima kruništem i kulama. Od XIV. vijeka upravljali su ovim samostanom komendatori, među kojima se spominje i glasoviti kardinal Bessarione poznat u crkvenoj povijesti glede njegova nastojanja za sjedinjenje crkava. Pošto samostan bi malo pomalo zapušten, monasi prijeđoše na prebivanje blizu crkve sv. Mihovila u Splitu, tik do zapadnih zidova Dioklecijanove palače, in ripa maris t. j. na obali morskoj. Ova je crkva najstarija u Splitu, utemeljena od prvoga splitskoga nadbiskupa Ivana Ravenjanina koncem VIII. vijeka, a odstranjena pred malo godina, jer je bila ruševna. I na cijelom podnožju brda Marjana (visok 178 m), koje se — valja

45) Šišić : »Povijest Hrvata«, str. 591. i sl.

to pohvaliti — od 40 godina zašumljuje, nađeno je tragova mnogim crkvama iz staroga doba, kano n. pr. fragmenti pleterne ornamentike na Košljunu i u nedavno porušenoj crkvici sv. Filipa i Jakova u Velikom Varošu.

Iz Sustjepana društvo krene put Poljuda, da u zgradi novoga arheološkoga Muzeja pregleda natpis kneza Trpimira, kraljice Jelene i Petra Črne, o kojemu će biti niže govora, a zatim na malo metara na sjevero-istok crkvicu sv. Trojice iz doba hrvatske narodne dinastije (između IX. do XI. vijeka) u obliku okrugle crkve sa šest poluoblih niches. Ovu je Društvo »Bihać« nazad godina nabavilo, a godine 1926. popravilo.

Društvo se zatim vrne u Dioklecijanovu palaču kroz glavna vrata - zlatna (Porta Aurea), u koji se debljini zidova usadila crkvica sv. Martina iz IX. vijeka.

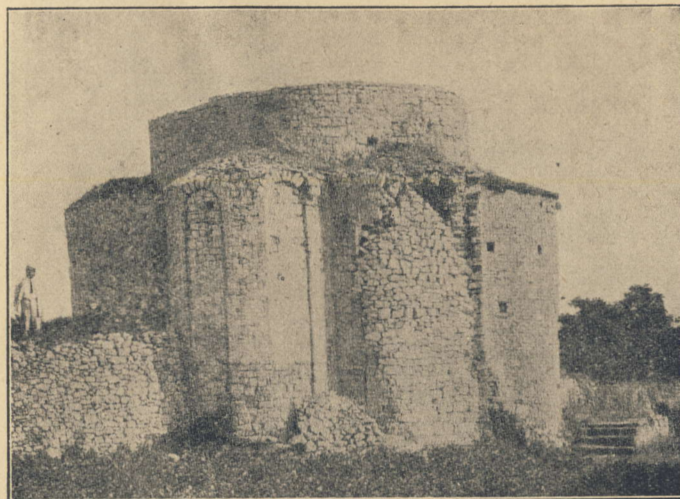
Najstariji pisani dokumenti, koji govore o ovoj crkvici, jesu iz XIV. vijeka, ali njezina arhitektura, naime stil ikonostaze u njoj sačuvane na prvobitnom mjestu i dva natpisa dokazom su, da je ona iz IX. vijeka.[46])

Crkvica je sastavljena iz maloga predvorja, kojemu se na arhitravu vidi Kristov monogram u veoma primitivnom obliku i natpis veoma zamršen u obliku starinskih crkovnih L a u d e s, koji spominje nekoga svećenika Dominika, da je on tu crkvicu sagradio.

Ona je duga 10 m, a široka 1.64 m., koliko je bio širok po prilici hodnik u debljini zidova carske palače, u kojemu su vojnici stražu stražili. Pred oltarom stoji još na prvobitnome mjestu ikonostaza, na kojoj je natpis: h o c in templo patrocinia in honorem beati Martini ac genitricis Dei Mariae S(an)c(t)ique G(regorii) P(a)p(ae), t. j. »U ovom se templu štuju moći blaženoga Martina i Majke božje Marije i Svetoga Grgura

46) Bulić: »Crkvica Sv. Martina« u Vjesniku hrv. arh. društva N. S. svezak XIV. g. 1915. do 1916.
Šišić: »Povijest Hrvata« I., str. 336., 337.

Pape«. Štovanje sv. Grgura Pape uz ono sv. Martina i Djevice Marije dade se protumačiti time, što je ovaj Papa t. j. Grgur I. Veliki (od godine 590. do 604.) bio u posebnim odnosima sa zadnja dva biskupa solinska Natalom i Maksimom te je revnovao za ugled tadašnje rastrovane solinske crkve.[47]) Cijela ikonostaza, osobito dva stupića s kapitelima, koji podržavaju luk ikonostaze, jesu po sudu kompetentnih stručnjaka djelo iz IX. vijeka. A budući da se u natpisu spominje

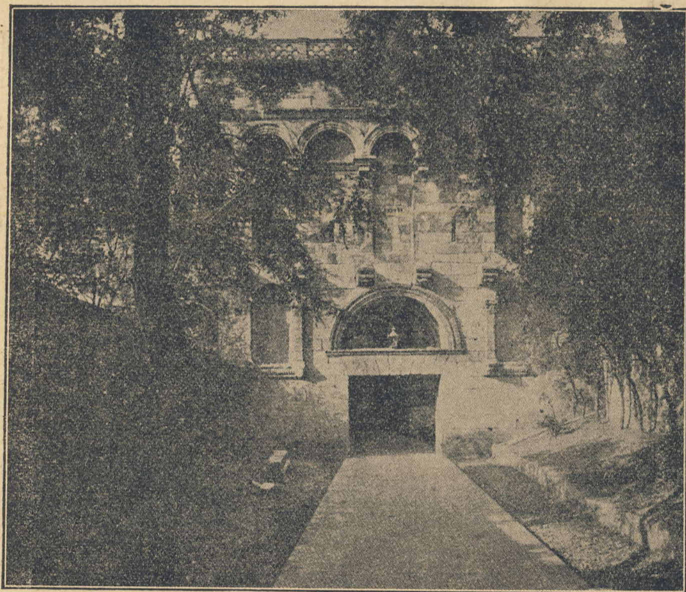


Crkva sv. Trojice u Poljudu kod Splita.

svećenik Dominik vjerojatno kao graditelj, a baš u ovo se doba za bana Trpimira (od godine 845. do 864.) jedan svećenik Dominik spominje kao njegov kapelan, a drugi njegov kapelan zove se Martin, to dolazimo do nagađanja, da je taj Dominik dao sagraditi ovu kapelu u počast sv. Martina, biskupa Turskoga, velikog

47) Bulić: »San Gregorio Magno Papa nelle sue relazioni colla Dalmazia« u Bull. Dalm., 1904, Supp. 1.—3.

franačkog sveca, koji je uz druge franačke svece bio uvelike štovan u IX. vijeku u ondašnjoj primorskoj Hrvatskoj, sadašnjoj Dalmaciji, koja je bila do godine 878. pod franačkim vladarima. Split je naprotiv osim par godina za Karla Velikoga kao dio dalmatinskoga themata pripadao Bizantu, a ne franačkoj državi, pa je prema tomu štovanje ovoga franačkoga sveca vjerojatno uneseno u Split dodirom sa susjednim



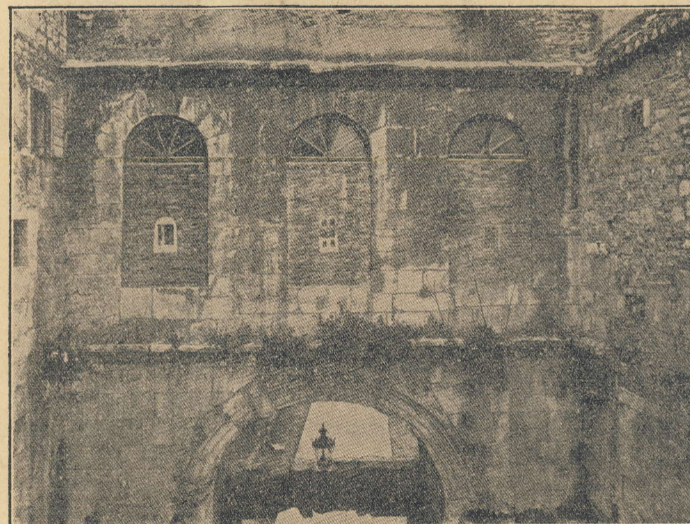
Zlatna vrata (Porta Aurea) Dioklecijanove palače izvana.

Hrvatima. Ova je kapelica, ako ne najstarija, a to svakako druga po starosti. Prva je naime ona sv. Mihovila, koja je gore navedena...

I društvo se zatim uputi kroz glavnu ulicu Dioklecianove palače, pa kroz veličanstveni Peristil u njegov hram, u njegovu bogomolju posvećenu ili

Jupitru ili Eskulapu, sadašnju krstionicu grada Splita, u kojoj se čuvaju tri znamenita spomenika iz doba hrvatske narodne dinastije.

Ne zna se baš kada, ali to je svakako bilo iz ranoga srednjega vijeka, kad je iz ovoga hrama odalečen kip Jupitera ili Eskulapa, a na njegovo mjesto bi postavljena kamenica za krštenje, na grčki križ, kakav je bio u običaju u VIII. do IX. vijeka. Lako da je provizorno bila ova kamenica i od drveta.



Zlatna vrata (Porta Aurea) Dioklecijanove palače iznutra.

A kada je u X. ili u XI. vijeku iz Stolne Crkve — jednom mauzoleja cara Dioklecijana — odstranjena ograda oko velikoga oltara, sastavljena od više mramornih pluteja, jedan s basreliefom, a drugi s pleternom ornamentikom, tada bijahu ovi komadi vjerojatno preneseni u krstionicu i od njih bi napravljena kamenica za krštenje u obliku grčkoga križa za uronjivanje dje-

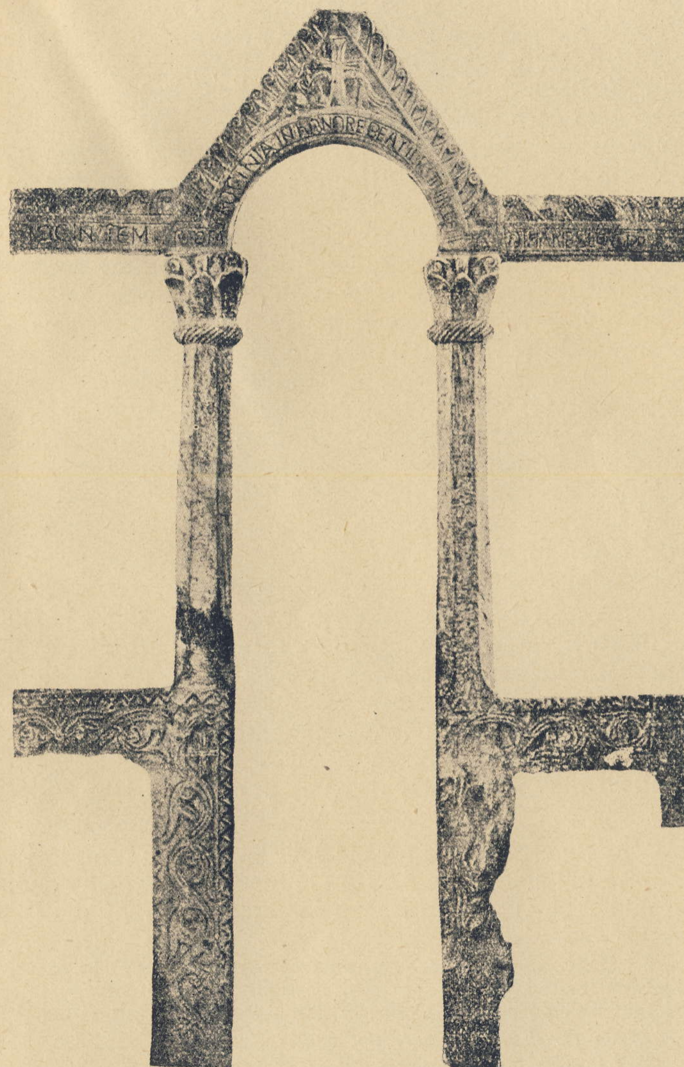
teta — baptisma per immersionem — kakva se sada vidi.[48])

Ovaj basrelief predstavlja čovjeka odjevena širokim plaštem s krunom na glavi, što sjedi na niskom prijestolju, bez naslonjača i drži u lijevoj ruci kuglu zemaljsku, a u desnoj kratki križ. Do njega stoji osoba odjevena pripasanom tunikom, a ispred njega ispruža se klečeći ili leži potrbuške bradati čovuljak s ispruženim rukama. Ovaj basrelijef nalazi u svim svojim detaljima analogne motive u onim sredovječnim spomenicima (novcima, pečatima, minijaturama), koji prikazuju svjetovnog vladara, pa je prema tomu najvjerojatnije, da ovaj splitski basrelijef prikazuje kakva vladara, a ne Spasitelja u slavi, kako se jednom mislilo. Vrlo je zanimiv oblik krune na glavi vladara, koji odgovara zapadnomu franačkomu tipu, a ne bizantinskomu. Kako u Splitu nije bilo franačkih vladara, to možemo nagađati, da je u toj kruni sačuvan oblik krune hrvatskih vladara. Oni su naime rado i često zalazili u Split i darivali splitsku crkvu. Već smo prije vidjeli, s kakvom su odanošću, s kakvim su sinovljim pijetetom hrvatski knezovi i kraljevi častili nadbiskupe splitske, jer bijahu od njih oko početka IX. vijeka primili krštenje, te kako su njihovim željama dolazili ususret i njima se u svakoj potrebi obraćali. Osim ovih odnošaja i sveza religijozne naravi, koje su Hrvate sa Splitom vezivale, bili su po srijedi i kulturni odnosi. Stari Solin iako u ruševinama, ali tada još prilično dobro sačuvanima, progovarao je svojim nijemim kamenjem bedema, amfiteatra, teatra, bazilika, nekropola uzvišenim glasom starim Hrvatima, koji su svojim pokrštenjem stupili u kulturni doticaj s Romanima u Dioklecijanovoj palači. Golema ta palača, tada još dobro sačuvana, morala je silno djelovati na Hrvate

---

[48]) Bulić: »Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale savremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije.« Izdala Jugosl. Akademija Znanosti i umjetnosti, Zagreb 1888., str. 38. Tabla XIV. XV.

Karaman Ljubo : »Basrelief u splitskoj Krstionici«. Ponovno izdanje »Bihaća« o hiljadugodišnjici hrvatskoga kraljevstva. Split 1925.



Ikonostaza u crkvici sv. Martina u Splitu.

(a djeluje i dandanas na nas), koji su iz bliže okoline dolazili na poklone nadbiskupima splitskim, na molitve i zavjete u crkvu sv. Dujma i Staša. Knez Trpimir — »piissimus dux« — (najpobožniji vladar) — uvede, kako smo gore vidjeli, godine 852. benediktinski red u Solin, u Rižinice, a pošto mu nije doteklo novaca za crkveno posuđe, uzajmi od nadbiskupa splitskoga Petra jedanaest librica srebra, a na uzdarje potvrdi mu posjed darovan mu već od kneza Mislava (godine 830.) u Putalju nad Sućurcem. Knez Mutimir godine 892. potvrđuje tu darovštinu, a iste godine dne 28. rujna dolazi u Split, te povelju ove darovštine polaže na oltar sv. Dujma uz mali dar, što njegove »ruke mogoše naći«. Zato se nije čuditi, da je kakvom prigodom jedan pobliže neodređeni hrvatski vladar — valjda Tomislav ili Petar Krešimir — darovao splitskoj stolnoj crkvi ogradu oko oltara, od koje su komadi potom bili upotrebljeni za kamenicu krštenja u krstionici. I ploča s protivne strane s pleterom, pentagramom ili pentalfom (u narodu zvano Salamunovo slovo), a i treća ploča sprijeda lijepe su radnje.

Još nas dva spomenika u ovoj krstionici sjećaju na staro hrvatsko doba, a to su : na lijevo do zida iza kamenice krštenja sarkofag prvoga splitskoga nadbiskupa Ivana Ravenjanina s natpisom : »Hic requiscet fragelis et inutelis Johannis peccator archiepiscopus« (hrvatski : Ovdje počiva slabi i bezvrijedni Ivan grješnik nadbiskup). Ovaj Ivan, prvi nadbiskup splitski, zaslužan je za organizaciju splitske crkve.[49])

S druge protivne strane leži sarkofag glasovitoga nadbiskupa splitskoga Lovre Dalmatinca (od god. 1056. do god. 1097.) s natpisom u leoninskim stihovima :

49) Bulić: »Dva sarkofaga Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatinca, spljetskih nadbiskupa«, Zadar 1882. — Bulić-Bervaldi : »Kronotaksa solinskih biskupa uz kronotaksu splitskih nadbiskupa«, str. 116. i sl.

Šišić : »Povijest Hrvata«, str. 633.

Dr Lj. Karaman : »Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredvječna pleterna ornamentika u Dalmaciji«, Starinar (Beograd) ser. III., knj. III. (za god. 1924.—25.)., str. 43 i sl.



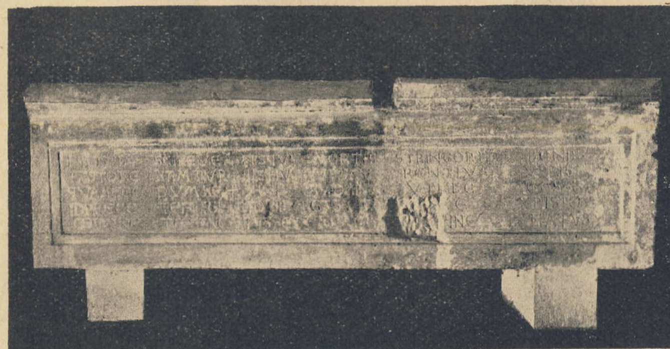
Lik (basrelief) hrvatskoga vladara u splitskoj krstionici.

QUI SCIRE VENIS, QUI MORTIS STRINGOR HABENI
PASTOR ERAM TURBIS, HUIUS LAURENTIUS URBIS
QUAM EGO REXSI, SI QUID MINUS UTILE GESSI,
ID PRECE, TE FLAGITO, TERGAS UT OPIFICE CHRISTO
CRIMINE TE SANCTUS REX PURGET, VIRGINE NATUS.

Hrvatski te riječi znače: »Ti, koji dolaziš amo, da znaš, tko sam ja, koga vežu uzde smrti? Bijah Lovre pastir puka ovoga grada. Ako učinih, dok sam njim vladao, štogod manje korisna, molim te, da to svojom molitvom izbrišeš i da te s pomoću Krista očisti od grijeha sveti kralj od Djevice rođen.«

Zamašan i raznovrstan je rad našega nadbiskupa Lovre, koji pada u najbujnije razdoblje hrvatske narodne dinastije za kraljevanja Petra Krešimira IV., Slavca, Dmitra Zvonimira i Stjepana II. On je vazda presudno utjecao na politiku hrvatskoga vladalačkoga doma kao jedan od najuglednijih njegovih savjetnika. O njemu kaže Arciđakon Toma (Hist. Salonitana cap. XVI.): »Lovro bijaše rodom Dalmatinac, sitna stasa, ali zato snažna duha. Kada je zasjeo na nadbiskupsku stolicu, započne budnom revnošću dizati crkvu u duhovnom i materijalnom pogledu, obilaziti po čitavoj provinciji podučavajući narod u kršćanskom nauku i bdjeti kao dobar pastir svom brižljivošću okom paske nad svojim stadom. I jer je bio takav, veoma su ga uvažavali kraljevi i velikaši Hrvatske i darivali su crkvu sv. Dujma zaselcima (villas) i mnogim posjedima potvrđujući i izdavajući privilegija o starim i novim darovanjima. Sam pak časni Lovro nije išao za tim, da sebi ili svojemu rodu steče blaga, nego je sve davao crkvi. Toliko je revan bio, da uveća i učini dragocjenjenim crkveno blago, da je nekoga svoga službenika poslao u Antiohiju sa zadatkom, da ondje izuči zlatarstvo isrebrnarstvo. Kada se taj već dobro izučen vratio, dade mu časni nadbiskup da skuje od srebra velike i druge manje ručne svijećnjake, veliki i mali vrč i posudu za pranje ruku kod službe Božje, kalež i relikvijar (moćnik), biskupski štap i krst i drugo štošta, sve skulpturnim ručnim radom u stilu antiohijske

umjetnosti. U njegovo vrijeme došao je u Split polazeći u Atenu na grčke nauke neki Adam iz Pariza, odlično upućen u umjetnosti. I kad ga je nadbiskup Lovro časno primio i upitao, bi li Muke (Passiones) svetih mučenika Dujma i Anastazija, koje su još od starine bile opisane nedotjeranim jezikom, htio da preradi tako, da će se odlikovati krasnom kompozicijom, on rado pristane i uzevši građu iz starijih historija, obnovi legende o objema mučenicima u dotjeranoj dikciji. Sastavio je himne i sve, što se (u crkvi) pjeva uz glazbu o sv. Dujmu, napisao je u stihovima.«



Sarkofag splitskoga nadbiskupa Lovre Dalmatinca.

U samome gradu Splitu imamo jedan benediktinski samostan utemeljen od Lovre Dalmatinca, ali tijekom vremena dosta preinačen: to je samostan sv. Eufemije, koji je naslonjen na sjevernim zidovima Dioklecijanove palače, sada vojnička bolnica.

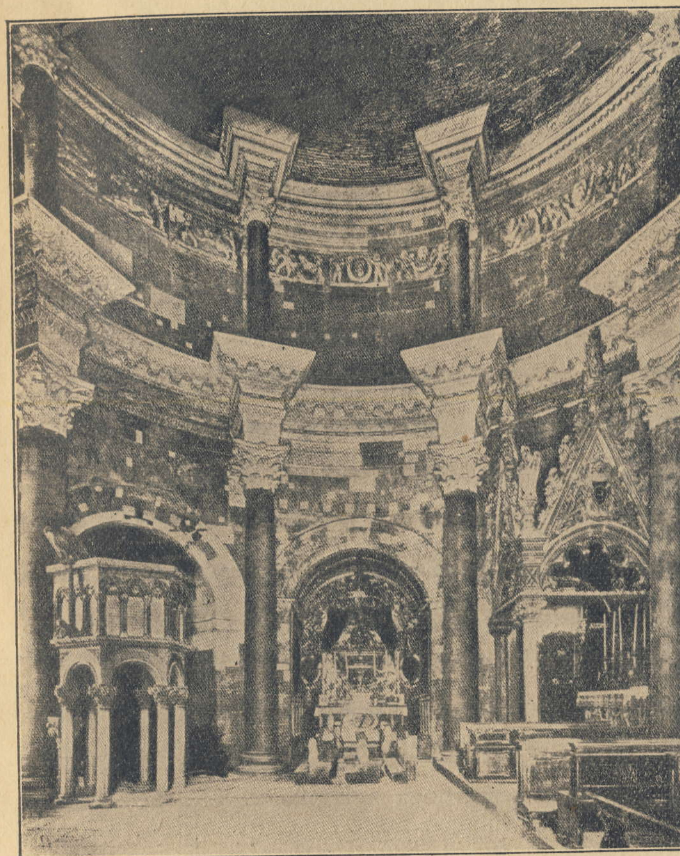
I naše društvo pogleda zatim u Peripteru Mauzoleja Dioklecijanova (sada stolne crkve) sarkofag nadbiskupa Martina oko godine 970., o komu dvije riječi kasnije. Tu je u Mauzoleju bio držan i glasoviti sabor godine 925., kojemu je prisustvovao uz kralja Tomislava i biskup Grgur Ninski, gdje dođoše u sukob dva elemen-

ta, latinski i hrvatski, ali koja su, iako nešto pokasnije, izmirena razboritošću hrvatskih kraljeva, koji su imali da riješe tešku zadaću, da uščuvavši osobine hrvatskoga naroda privedu svoj narod kulturi zapadne Evrope.

Društvo iziđe zatim iz Dioklecijanove palače kroz zapadna vrata na drugomu unutrašnjemu luku vestibula, više kojih vrata bi između X. i XI. vijeka po prilici sagrađena crkvica posvećena ponajprije sv. Todoru, kasnije Pohođenju Gospinu. Nad njom se podiže zvonik, najstariji sačuvani u gradu Splitu i uopće u Dalmaciji. Taj zvonik ima bifore sa svake strane razdijeljene od stupića, koji nose pločaste kapitele, urešene pleternim ornamentom, koji se u nas upotrebljavao u doba hrvatskih vladara.

Društvo se zatim uputi put Omiša, gradića romantički položena na 27 km od Splita, na ušću rijeke Cetine, te projurivši kroz Splitsko istočno polje, uz staru grčku i rimsku naseobinu Epetium (sada selašce Stobreč na moru), te bacivši pogled na starinsku crkvu sv. Lovre u Pasdigrada (in Paganesimo), u kojoj ima ostataka pleterne ornamentike iz doba hrvatskih vladara te kod grobišne crkve sv. Martina sela Podstrane (Poljica) pri moru na c u r t i s s a n c t i M a r t i n i, gdje je knez Mislav imao također svoj dvorac, u kojem godine 839. bi sa duždom mletačkim Petrom Trandenikom utanačen mir[50]), i na podnožje brda Mutrograsa (»mons Grassus«) na mjesto zvano »Bajnice«, gdje je ležala crkvica sv. Mojsije, poznata u dokumentima[51]), zaustavi se kod sadašnje nedavno sagrađene crkve

50) Rački : »Doc.« p. 335.
Šišić: »Povijest Hrvata« str. 327.
51) Smičiklas : »Diplomatski Zbornik« II. str. 10., br. 7.
Farlati : »Illyricum Sacrum« III. p. 341.
Šišić : »Genealogija hrvatske narodne dinastije«, str. 55.
»Bull. Dalm.« 1917., str. 145.
Šišić : »Priručnik izvora hrv. hist.« Zagreb 1914., str. 275.



Mauzolej cara Dioklecijana, sada stolna crkva u Splitu iznutra.

sv. Petra na Ratu župe Jesenica, da posjeti zadužbinu boljara hrvatskoga Petra Črne.[52])

Zadužbina Petra Crnoga (Zerni), o kojoj se u arkivu Stolne splitske crkve čuva na pergameni veoma interesantna darovnica, ležala je uz more u mjestu tada zvanu »Sello«, malo metara na istoku od sadašnje crkve sv. Petra na Ratu župe Jesenica, k istoku Krila.

Neznatna i zapuštena srednovječna crkvica sv. Petra na Ratu bila je porušena godine 1910., jer je bila sasvijem trošna i bez krova, a to zato, da se dalje i dublje vode iskopine. Nije ona bila ostatak crkve, koju je godine 1060. sagradio Petar Zerni, već iz kasnijega doba, valjda iz XIV. vijeka. Ispod ove gornje porušene crkve leži u ruševinama starija, ona Petra Zerni iz XI. vijeka. Dapače u ruševinama ove našao se ulomak natpisa staro-kršćanskoga iz VI. ili VII. vijeka, po kojemu se dade naslućivati, da je Petar Crni sagradio svoju crkvu nad ovom staro-kršćanskom. Dakle tri crkve jedna nad drugom. Ali od velikog je interesa, što se na ploči žrtvenika kasnije crkve — četverokutnom izdubinom za moći — našao veliki natpis prenesen već ranije u Zbirku »Bihaća« u Splitu. Ovaj natpis je bio prednja ploča sarkofaga Petra Crnoga. I na temelju ovoga natpisa dosta izlizana od slane morske vode, budući da je crkvica nedaleko morske obale, vodilo je društvo »Bihać« ovdje iskopine godine 1911. do g. 1913., iza kako je crkovinarstvu crkve jeseničke dalo novčanu odštetu i uredilo sve ostale pravne odnose.

Nego za nesretnoga svjetskoga rata, koji je don Frane višekrat nazvao taeterrimum omnium bellorum, quod unquam fuerit (hrvatski : najstrašniji od sviju

---

52) Kaer P.: »Dvije opatije sv. Petra Gumajskoga i Sv. Stjepana de Pinis« u Bull. Dalm. XIII. 1890. Bull. dalm. 1917.-19., str. 101.

Bulić-Skok : »Natpis Petra Crnoga« (u Glasniku zemaljskog muzeja u B. i Herc. XXX., 1918., str. 1.—10.

Izvješće o djelatnosti pokrajinskog konservatorskog ureda za Dalmaciju do konca godine 1920. Dodatak Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku godine 1920. str. 36 i sl.

ratova, što ih je ikad bilo), i uslijed svakojakih nereda nastalih, okoristio se Jeseničanin Ante Nazor pok. Ivana rečeni Ivkić, te je bez ikakve dozvole društva »Bihaća« i bez obavijesti sagradio kuću dvokatnicu baš na temeljima i jedne i druge i treće crkve, naime i starokršćanske i Petrove i kasnije sredovječne.

— Nema blagoslova ta kuća, — rekoše jednom nekoji Jeseničani don Frani, — duhovi hodaju po noći po kući i straše.

— Pa neka straše, — odgovori don Frane, — kada se vlasnik onako bezobzirno ponašao i onemogućio ovdje ovake lijepe iskopine iz hrvatskog doba.

Natpis na sarkofagu Petra Crnoga glasi u slobodnom prijevodu :[53])

»Gledaj, što je čovjek, kada mu je grob tako nečist ! Ja sam se bavio za života mnogim nekorisnim i isprazním stvarima. I živio sam, dok je zabluda vladala u svijetu. O svomu ću zemaljskom životu nešto malo da rečem. U svojemu radu i u mnogobrojnim službama za svoga života Petar se je isticao svojim umom ; pokazao je osobiti duh. Ali je sve te časti prezrelo njegovo srce, koje je uvijek težilo za nebeskim stvarima. On je utemeljio hram sa zidinama i ukrasio ga. Ovdje je umro, a duh mu je odletio k zvijezdama. Gospodin (svećenik) Dabro, koji ovo pisa, ovo je dovršio.«

---

53) Latinski je natpis u stihovima i to od dva pentametra i osam heksametara, ali tako da hemistihiji asoniraju. Glasi popunjenjem u onoj četverokutnoj rupici, kasnije udubljenoj za svete moći mensae oltara, ovako :

»*Tam sordente domo, p(er)spice q(ui)d sit homo* :
In rebus stultis studui nichil utile multis.
Et dum viguit error, in orbe fui.
Parum aduc dicam de mei corporis v(i)t(am)
Dum vicxit in mundo, valatus munere (cuncto)
Ingenio lucxit Petrus. Su(a qua)m bene d(uxit) !
Omnia despecxit cor ; sem(per) ad et(er)a vecxit
Templum fundavit cum menibus e(t d)ecoravit
Hic obdormivit ; cum spiritu (ast)ra petivit
D(omi)n(us) q(ui) scribit, Dabrus, hic me pe(r)fecit«.

Što Petar o sebi u ovom natpisu kaže, slaže se potpuno sa vijestima u njegovoj darovnici, naime da je Petar Crni iza mnogo godina života obolio na smrt te se zavjetovao, ako ozdravi, da će ući u red sv. Benedikta u crkvi sv. Petra Apostola u mjestu zvanom Selo, nedaleko ad crkve sv. Stjepana (sada grobišna crkva sela Jesenica), u kojoj se čuvaju dvije lijepe pregrade ispred oltara iz X. ili XI. vijeka,[54]) koju je bio dao od majstora sagraditi, te je po savjetu splitskoga nadbiskupa Lovre i ostalih svećenika dao zakaluđeriti svoga sinovca Grgura i imenovati ga opatom. Sve je to učinio Petar Crni, sin Gumajov, u sporazumu sa svojom ženom Anom, kćerkom Maja Fave iz romanske porodice. Dok u darovnici saznajemo potanje i opširnije, što je Petar učinio za benediktinski samostan u Selu, da je sagradio crkvu, da ju je dao posvetiti, da su kod te svečanosti bili nazočni mnogi Splićani i Hrvati (»Spalatini et Chroati«), da je osnovao selište za samostanske kmetove, dotle nam natpis lakonički kaže: »templum fundavit cum menibus«, gdje se pod moenia imaju valjda razumijevati samostanske zidine. Nema sumnje, da se i natpis i darovnica ne samo slažu s biografskim podacima, nego se i naizmjence popunjuju.

Petar Crni kaže, da je živio za doba, kada je vladala u svijetu neka zabluda (error), a to je prije borba papinstva i carstva za Grgura VII. i cara Henrika IV., koja je i u hrvatskim zemljama našla odjeka zbog pokreta reformiranog papinstva[55]) nego li pokret i pisanje Berengara iz Toursa (umro g. 1088.) protiv dogme o transubstancijaciji, koje prepiranje u skolastičkim krugovima visokog svećenstva zapadne Evrope teško da je moglo na Petra Crnoga uplivati, da tim označi glavno doba svoga života.

---

54) »Bull. Dalm.« 1890. Prilog k br. 1.
Don P. Kaer: »Prinosak k spomenicima iz dobe hrvatske narodne dinastije. Sa tablom.«

55) Dr Lj. Karaman: »O značenju error-a u natpisu Petra Crnoga« u Starohrvatskoj Prosvjeti N. S. I. 1—2., 1927., str. 84. i sl.



Crkva sv. Petra u Priku.

Natpis Petra Crnoga glede paleografije naliči dosta natpisu na sarkofagu nadbiskupa splitskoga Martina (oko godine 970.)[56]) u Peripteru stolne Crkve u Splitu. Oba natpisa nose donekle istu frazeologiju; n. pr. spiritus astra petivit (hrvatski : duh je čeznuo za zvijezdama), nalazi se na oba natpisa. Ali je po metrici i po kompoziciji Petrov natpis daleko savršeniji od Martinova, a to može i doba postanka protumačiti. Martinov je natpis iz druge polovice X. vijeka, dok je Petrov iz konca XI. vijeka, kada je znanje latinskoga nešto napredovalo. A opet završetak natpisa Martinova sjeća na svršetak natpisa hrvatske kraljice Jelene.

I na samih pet km od crkvice sv. Petra u Krilu Jesenica leži gradić O m i š, stari rimski Oneum, na lijevoj obali rijeke Cetine (u staro grčko i rimsko doba na izvoru zvana Hippos, u srednjem toku Tilurus, odakle ime Trilj nedaleko Sinja, a u zadnjem toku Nestos), poznato gnijezdo gusara u ranijem srednjem vijeku. Prema Omišu, na 234 m dalečine na desnoj obali rijeke, ispod vrletnoga obronka Babljače (200 m) leži mala starinska crkva sv. Petra u Priku (u lokalnom dijalektalnomu izgovoru Priko t. j. s onu stranu rijeke) iz XI. vijeka. Tik do crkvice jest jednostavna prostrana zgrada »Ilirsko Sjemenište«, namijenjeno nekoć uzgoju mladoga domaćega klera, što je obdržavalo bogoslužje glagolicom. Ovo sjemenište bi utemeljeno od splitskoga nadbiskupa Pacizika Bizze (od god. 1746. do 1756.), kako kaže natpis na vratima ulaza u ovu zgradu, u kojoj su još uzidana dva komada pleterne ornamentike iz doba hrvatske narodne dinastije, a ukinuto je godine 1809. pod francuskom vladom, kao tobože leglo urotnika proti Francuzima, otvoreno opet godine 1852. svojoj prvotnoj svrsi, naime odgoju mladoga

56) »Bull. Dalm.« 1908., str. 147. sl. — Kronotaksa solinskih biskupa itd., str. 164;

Dr P. Skok : »Pojave vulgarnoga laslnskoga jezika« itd., str. 45. Op. 2.

Šišić : »Priručnik izvora hrv. hist.«, str. 130.

klera osnovnom školom, a zatim nižom gimnazijom. Ipak je ukinuto sasvijem godine 1879. te je godine 1912. prodano novo utemeljenoj općini Poljičkoj, koja u ovoj zgradi ima sada svoje sijelo.[57])

Upravo prema vratima na ulazu u ovu zgradu, na malo metara dalečine leži u dvoru crkvica sv. Petra. Duga je 9 m i 25 cm (bez kasnije apside), a 5 m i 70 cm široka. Okrenuta je normalno od zapada prema istoku, skrozimice podsvođena i na jednu lađu sa kupulom u sredini. Šest plitkih, samo 13 cm dubokih lezena spojenih malim dvojnim lukovima resi sjevernu i južnu stranu jednostavne, ožbukane vanjštine crkvice. Svijetlo ulazi u crkvicu kroz tri prozora na južnoj strani, zatvorena starinskim kamenim rešetkama (t r a n s e n n a e). Crkvica je pokrivena krovom na sedlo, iz sredine kojega strši četverokutni tambur, što uklapa nutrnju kupolu.

Za vladanja kralja Slavca ili Slavića (od godine 1073. do g. 1075.) spominje se po prvi put ta crkvica. Po sačuvanoj nam povelji sudio je u njoj godine 1074. kralj Slavac, praćen od bana Petra i župana Sarube, u nekoj parnici između Tugarana i Petra Cernog, gore navedenog utemeljitelja crkve sv. Petra u Selu.[58]) Kralj Slavić naime u toj povelji kaže : »Sjedeći mi u crkvi sv. Petra, koja je u Omišu, riješismo parnicu među Petrom Crnim i Tugarima o teritoriju od solinâ do vinograda u Tustoj kosi« (jedno 700 m na istok ove crkve iza splitkog râta u mjestu zvanu i dandanas Soline). Druga povelja spominje ovu crkvu godine

57) Bulić-Karaman : »Crkvica sv. Petra u Priku kod Omiša« itd. »u Vjesniku za arh. i hist. dalm., g. 1923.).

Bulić : »Das Kirchlein Sv. Petar in Priko bei Omiš (Almissa) u Festschrift für das 60.-Lebensjahr des prof. Strzygowski.

»Bull. Dalm.« 1890. »Dvije opatije Petra Gumajskoga i sv. Stjepana de Pinis u staroj spljetskoj nadbiskupiji«, str. 9. i sl.

58) Residentibus in Ecclesia S. Petri quae est in Olmisii, definivit litem inter Petrum Cerni et Tugaranos de territorio a Saline usque ad vineam tilstocosse«. Rački : »Doc. « str. 135.

Šišić : »Priručnik«, str. 283.

1080. za vladanja kralja Zvonimira.[59]) Ta povelja kaže: »Zgodi se naime u ono vrijeme, da je došao u naše krajeve kralj Slavić i ban Petar i Saruba zbog parnice među Slavicom i Ljubomirom. Stoga bjehu pred sve ove ljude pozvani svi Tugarani, dok mi sjeđasmo u crkvi blaženoga Petra, koja je u Omišu. A selo Tugare nedaleko na sjeveru ove crkve spominje se u starim našim poveljama već godine 852.[60])

Teritorij od Trogira do Omiša je prava kolijevka hrvatske povijesti.

I u ovomu »Ilirskomu Sjemeništu«, otvorenu nauci i odgoju mladeži godine 1852., don Frane je Bulić svršio pučku školu (od godine 1852. do 1856.) a zatim nižu gimnaziju (od godine 1856. do 1860.). Nisu bili ondašnji njegovi učitelji ljudi velikoga znanja, ali su bili ljudi velikoga srca i velike ljubavi za mladež. Bilo nas je preko 60 u prvim razredima pučke škole. Ne imasmo nikakvih naučnih sredstava ni pomagala ni za kakvi predmet; za zemljopis ni telurija, ni atlasa. Trebalo je zaboravljati donekle materinski jezik hrvatski, da se talijanski dobro nauči, da se može dalje u naucima. Mali je Frane bio tada sitan stasom sve do sedmoga razreda gimnazije, a kada je iskočio iz kože, (ili kako bi njegov Tacit rekao: in haec membra excrevit), sjeća se on, kako je prvi ravnatelj ovoga Zavoda don Josip Bezić, Šoltanin, kasnije vrhbosanski kanonik, putovao po Hrvatskoj i Madžarskoj, da sakuplja novaca za ovaj Zavod, a bio je jednom potjeran od ljutog Madžara riječima: »Apage, apage, nihil!« (To znači hrvatski: »Bjež, bjež, ne dam ništa!«). Nikad nije don Frane zaboravio tih čudnih latinskih riječi, te ih je često opetovao u

59) »Attigit eo tempore venire in nostris partibus Slauizo rex et Petrus banus nec non Saruba causa discordie quae erat inter Slauizo et Lubomiro. Unde uocauerunt nos ante hos nominatos viros omnes Tugarani, residentibus in ecclesia beati Petri, quae sita est in Olmisi«. Račkl: »Docum.«, str. 129; Šišić: »Priručnik«, str. 278.

60) Rački: »Docum.«, str. 4.

šali svojim saučenicima. Sjeća se don Frane, kako je za posjeta školskog nadzornika iz Trsta Korena pri ispitivanju, kako se vrti sunce, mjesec, zemlja, mali Frane sa cilindrom Korenovim na stolu, njegovom burmuticom i valjkastim posipačem na stolu zorno pokazivao to kretanje na zadovoljstvo inspektora, a na veselje svojih drugova. Sjeća se on, kako je don Josip Bezić donio s puta godine 1856. Perthesov geografski atlas, koji je malomu Frani otac kupio, te kako su se okolo njega okupljali saučenici, da vide ovo čudovište, osobito kartu zvijezda nebeskoga — a taj atlas don Frane čuva još i dandanas na uspomenu u svojoj biblioteci. Sjeća se dobro don Frane, kako se u nižoj gimnaziji sa samih 14 učenika — jer sve što je bilo starijega, pošlo je godine 1856. u gimnaziju splitsku na dalje nauke ili se svakojako raspršalo — pod učiteljima don Andrijom Matešanom i don Matom Benkovićem moralo dobro učiti talijanski, latinski, zemljopis i povijest, a ostale predmete onako i svakako. Don Frane bi se sakrivao pred ostalim drugovima u špilju Babljače te ondje zaklopivši oči — da se bolje sabere — bubao na pamet talijansku gramatiku: la grammatica e l'arte che insegna a parlare e scrivere corettamante; io sono, tu sei, egli è; io fui, tu fosti, egli fù i tako dalje. Svaka su se dva dana morale sastavljati talijanske zadaće, da se taj jezik dobro nauči, a latinske svaka tri dana, tako da je svoje talijanske zadaće iz četvrtoga razreda gimnazije, sakupljene u debelu knjigu, don Frane prosto prepisivao u petomu i šestomu razredu u gimnaziji splitskoj na začuđenje profesora talijanskoga jezika don Lovre Škarice, koji nije vjerovao, da »piccolo«, mali iz buže (ovako ga je profesor zvao, jer bi se on u razredu zakukurio u kutu) onako lijepo talijanski piše, da je to »farina del tuo sacco« (brašno iz njegove vreće) t. j. da nije to njegovo — na zgražanje saučenika, koji bi vikom oprovrgavali loše mnijenje profesorovo. Sjeća se don Frane, kako bi pri svakom posjetu koga odlič-

njaka u zavodu u Priku on morao usred razreda deklamirati ili »Il Natale« (Božić) ili »Cinque maggio« (Peti svibnja) Manzonijev u spomen smrti Napoleona I. te kako bi ponosno, enfatično, lamatajuć, gestikulirajući rukama deklamirao ovaj lijepi svršetak Manzonijeve himne :

Bella, immortal, benefica	Vjero krasna, blaga, besmrtna,
Fede al trionfi avvezza,	Na pobjede vična toli,
Scrivi ancor questa, rallegrati	Pamti i tu, uzveseli se :
che piu superba altezza	Viša visost jer tu doli
Al disonor del Golgota	Golgotinu ruglu nije se
Giammai non si chinò.	Poklonila nikad još.
Tu dalle stanche ceneri	Sumorena njegva pepela
Sperdi ogni ria parola,	Ti rasprši gorke riječi !
Il Dio che atterra e che suscita	Bog, koj' ruši i uzdiže,
Che affanna e che consola	Koji cijeli i koj' liječi,
Sulle deserte coltrici accanto	Na postelju tužnu samotnu
a lui posò.	Spustio se k njemu dol'.
	(P. Preradović.)

Nije zaboravio don Frane ona dva drvena kipa sv. Petra i Pavla u crkvi zavoda raskolačenih očiju ; kako je on promatrao onu kubu crkvice, kakve on nigdje drugdje nije vidjevao, one čudne prozore od kamene rešetke (t r a n s e n n a e). Sjeća se don Frane, kako bi mališi učenici za dan posta pred Sv. Petrom i Pavlom mliječem lovili jegulje u bližem potočiću, kako bi Omisani (ovako bi ih mi zvali, a ne Omišani) dolazili u crkvu Zavoda na blagdan sv. Petra i Pavla, kako bi čudno on gledao te potomke starih omiških gusara, koji su u njegovim očima bili tada bons vivants, Sibariti, kakvi su i sada !

S Bogom, Priko, s Bogom, lijepa moja crkvice, u koju sam svaki dan, ne jedamput, kroz osam godina polazio na molitvu, s Bogom, Babljačo i moja samotna špiljo, u kojoj sam koješta naučio ; s Bogom sve uspomene mojih mlađanih godina !

I dok se don Frane ovako rastajao od kolijevke svoje nauke u mlađanim godinama, eto autom iz Splita don Lovre Katića, da preuzme društvo na dalje tra-

ganje za hrvatskim spomenicima po Dalmaciji, jer je don Frane u osamdeset i drugoj navršenoj godini života počeo stariti, pa je bio nešto umoran. Na rastanku reče don Frane svomu društvu, koje je imalo ustrpljenje, da malne cio dan sluša njegovo glagoljanje :

— Dobar vam put, mili drugovi ! Pripovijedajte narodu i u našoj domovini i vani, što vidjeste, što čuste ! Pripovijedajte slavu hrvatskih naših vladara ! Još Hrvatska nije propala, dok nas spomenici njihova rada, njihove slave budu zagrijavali !

NERETVA.

Pozdravivši se s don Franom uputi se naše društvance prema gvozdenome mostu na Cetini. Prihvativši don Lovre društvo nastavi pričanje davnih dana :

— Na Cetini je sve do Krešimira III. svršavala granica Hrvatske. Naravski samo u donjem tijeku rijeke, jer bez ikakve sumnje Cetinsko i Livanjsko polje stajaše pod vlašću hrvatskoga kralja. Od Cetine do Neretve pružala se Neretvanska oblast. Glavni županski grad bijaše joj Omiš.

Naše se društvance zaustavilo nasred lijepog gvozdenog mosta, što veže Priko i Omiš: staru hrvatsku županu Poljica, koja je sve do XIX. vijeka uščuvala svoju plemensku organizaciju, i grad bijesnih neretvanskih gusara. Prema Zakućcu zavila se Cetina između vrleti kao kakav norveški fjord. Lako su se tamo nekoć mogle sakriti gusarske lađe nalovivši se plijena. Gore na lijevoj obali na strmenitom brdu još se i danas diže stari hrvatski grad, a još dalje kao u oblacima visi grad Viseć. U Poljicima i u Omišu gospodari su bili Kačići, iz kojih je plemena bio i Petar, posljednji kralj Hrvata.

Stojeći tako nad Cetinom don Lovre pripovijedaše, kako je za Krešimira III. došla Neretvanska oblast pod žezlo hrvatskog kralja i proširenim uplivom postala zauvijek hrvatska. Neretvani zadržaše posebni položaj u hrvatskom kraljevstvu sa svojim »morskim županom« na čelu. Tako se za Petra Krešimira spominje Rusin »morsticus«, a za Zvonimira Jakov »knez

Primoraca« t. j. Neretvana i »morsticus« (morski župan). Brat župana Rusina bijaše Slavac, o kojemu je don Frane pripovijedao kod sv. Petra u Selu i u Priku. Ovaj Slavac proglasio se kraljem hrvatskim iza smrti Petra Krešimira, a zakoniti nasljednik i sinovac Krešimirov Stjepan zatvorio se u samostan. No samo manji dio Hrvata priznade Slavca, a osobito mu bijahu protivni dalmatinski gradovi i hrvatski Biograd. Dalmatinski gradovi pozvaše u pomoć normanskog vojvodu Amika, i on zarobi kralja Slavca. Da su ga dalmatinski gradovi pozvali, vidimo očito po vjeri, što ju 8. veljače 1076. predstavnici gradova zadadoše u Splitu mletačkomu duždu Dominiku Silviju kao »svome gospodaru, da od toga dana nitko od građana, ni sam niti na ma čiji podstrek, ne će dozivati Normana ili kojih drugih stranaca u Dalmaciju«. Da su i nekoji Hrvati bili u tu stvar zapleteni, najbolje nam svjedoči to, što je duždu zadao vjeru zajedno s gradovima i opat sv. Bartula kod Knina, a njegov je samostan bio u osobitoj milosti hrvatskog kralja.

Očito je Slavac bio priznat od malog broja Hrvata, valjda od samih Neretvana, koji su valjda izumrćem Trpimirovića (jer Stjepan u samostanu nije ulazio u račun) mislili svoga kneza nametnuti Hrvatskoj za kralja. Samo je čudno, što nekoji povjesničari u sve ovo silom trpaju velikog papu Grgura VII., i to na taj način, da ga omraze u našim očima. A ipak Grgur nije htio za dugo ni svog najvećeg neprijatelja, okaljana grdnim grijesima i zločinima, cara Henrika IV. svrgnuti s prijestolja, a kamo li da zove i na Slavca šalje Normane! To su prosta nagađanja. Svi povjesničari, i protestanti, priznaju, da je papa Grgur VII. bio kremenit značaj i svet čovjek, te je spasio Crkvu, da ju ne zarobi carska samovolja, a državu opet obranio od carskog despotizma, dok je i jedno i drugo zarobilo i crkvu i državu u Bizantu. Ima povjesničara, koji ga drže većim od Napoleona, jer je duhovnim sredstvima izvojevao veće pobjede nego li Napoleon grubom silom i oružjem.

Dok se društvance zagledalo u vrletne stijene, kroz koje sada mirno teče Cetina, a negda se tuda orila vika i pobjednički poklič gusara ili jauk ulovljenog roblja, dok su se kao zmije kroz procjepe vijugavom rijekom verale lađe — eto ti već drugi put oglasi se parobrod zviždukom.

Žurnim korakom društvo se uputi prema obali. Tek što su prispjeli putnici, i parobrod je za čas plovio put juga prema Makarskoj.



Omiš i ušće Cetine.

Odmaknuvši se od obale nazire se tamo iza Jesenica Podstrana, gdje negda bijaše dvorac kneza Mislava, oca Trpimirova. Tu je dužd Petar Trandonik sklopio s Mislavom mir 839. godine. Bijaše to u doba, kad su se Hrvati i Neretvani već toliko bili osilili na moru, da nijesu dali mira mletačkim brodovima. A bijahu Mlečani plašljivi mornari. Noću nigda nisu plovili, a i danju tik obale, bojeći se svakog vjetra. Neretvani pak nijesu znali za strah. Kao zli dusi ovi su pomorski

hajduci letjeli svojim lađama preko cijelog Jadrana i gdje bi uhvatili koji brod, tu nijesu štedjeli ničega. Trgovinu su pograbili, a mornare poubijali. Ta ne bijaše ih još oplemenila kršćanska vjera, jer tek tamo za cara Vasilija I. oko godine 879. potpuno su se pokrstili — ali i nadalje su ostali morski vukovi. Pošao je bez sumnje dužd, da pokori Hrvate, ali nemoćan i na silu sklopio je mir te onda zaplovio put neretvanskih otoka da se izmiri s neretvanskim knezom Družakom. Ali između dva takmaca za Jadran nigda ne može biti mira. Već slijedeće godine diže se dužd na Neretljane — ali ga Ljudislav, njihov knez, ametice porazi i pogubi stotinu Mlečana. Zazeblo to u dno srca Mlečane, pa ti oni sa samim italskim kraljem Lotarom sklopili savez za obranu od Slavena, t. j. od Neretljana! A javili se u to doba i drugi nemili gosti na Jadranu — Arapi plijeneći sve do Mletaka. Hrvatske obale regbi nijesu napadali — teško im bilo među dalmatinskim otocima. Povukli se Mlečani kao puž u kućicu, a sad je Neretvanima bio slobodniji put, i eto ti njih oko 846. godine pod same lagune mletačke, da robe.

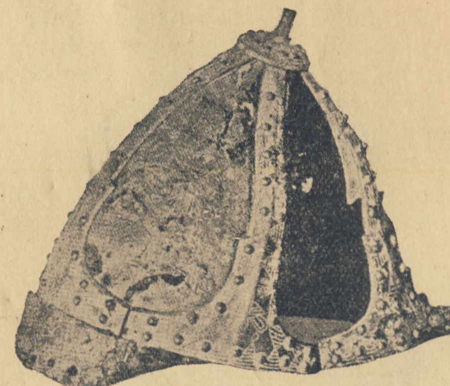
Parobrod je puzao hitro morem, kojim su negda teškom mukom vozile lađe na vesla mišice robijaša i smjelih mornara, dok je s palube oštro oko gledalo, nije li se gdje iza otoka pojavila kakva lađa, i je li se oblačić zabarjačio nad Biokovom kao prvi znak bure, što tuda oko Vrulje hara, da je sva obala pusta.

Već je parobrod prema Vrulji, gdje je u doba Konstantina Porfirogeneta bio stari grad, a za njim se redom nizali niz obalu utvrđeni župski gradovi : Makarska, Ostrog (kod današnjega Zaostroga), Labčanj (danas Gradac).

Razgledajući s palube vrleti biokovske i pjenušavo more raspleo se razgovor o bojnoj snazi Hrvata na moru. Spominjao se divni onaj knez Domogoj, što je ovuda mimo makarsko primorje otplovio svojim jakim brodovljem 870. gadine tamo na jug pod talijanski grad Bari, što su ga držali Arapi. I dok je hrvatski vitez s ostalim kršćanskim junacima otimao nekrstu grad,

carigradska nevjera opustošila mu kneževinu, da tobože osveti papine poslanike, koji su se vraćali iz Carigrada noseći sobom spise crkvenog sabora, pa dopali u šake Neretvana. Ovi ih ulovili, jer ih je car sam pustio bez pratnje, a neki sumnjaju, da je i car nauckao Neretvane.

Planu Domogoj i nakon zauzeća Bara okrenu se protiv carigradskih podanika Mlečana te kod Pirana poubija sve mornare ulovljene jedne lađe, a sam car franački Ludovik pisa Vasiliju, da ne bi tako lako



Kaciga iz neretvanskog plijena.
(Iz VIII. vijeka.)

porobio hrvatske zemlje, da su se mogli nadati Hrvati, što im se sprema!

Bez sumnje su Mlečani pomogli pustošiti hrvatsku obalu, kad im se ljuto Domogoj osvetio. Ne znamo za potankosti tih bitaka, ali strašni su bili Hrvati u ovo doba, kad Mlečani nazvaše kneza Domogoja »najgori slavenski knez«, a Hrvate »najgori slavenski narod«. Sam papa morade posredovati pišući »Domogoju, slavnom knezu«, da ga umiri.

A kad zaklopi oči Domogoj i iza Zdeslava zagospodova opet (valjda) sin Domogojev Branimir,

kojemu dalmatinski gradovi plaćaju danak, onda eto i mletačkih podanika, koji svake godine u proljeće, kad nastaje življa plovidba po Jadranu, nose zlatne dukate hrvatskomu knezu u ime danka, da ih pusti mirno ploviti niz dalmatinsku obalu. I plaćaju danak Mlečani Hrvatu, gospodaru Jadrana.

Vidio Mlečić, da ne može na silu, pa pokušao milom. A i kako bi na silu, kad eto tu kod Makarske, kojoj se društvo već približavalo, godine 886. u mjesecu rujnu nastradao dužd Kandijano Petar boreći se s Neretvanima. Potukao on u početku neretvansko brodovlje, ali onda oni kao lavovi navalili i opkolili Mlečane, koji su upravo sjekirama sjekli pet lađa neretvanskih. Odzvanjale su muklo lađe pod udarcima dušmana, a kikot Mlečića i podcikivanje orilo se po moru i dopiralo do lomnog Biokova.

A to sve na rođenoj grudi, na valu, na kojem se odnjihao Neretvanin! I okupi se četa, škrinu zubima, bljesnu očima, a lađe se otkliznuše niz more. Zapjeni se more od vesala, leti kamenje iz bojnih sprava sa galija, lome se vesla, krše se jarboli, pucaju rebra lađama, i zrakom fijuču strijele, a sunce gleda odsudnu bitku — tko će da bude gospodar Jadrana.

Ciknu Mlečić kao guja ljuta, kad tu pod ovim našim Biokovom pade dužd Petar Kandijan... Odjedriše mletačke galije, a osta mrtav dužd u neretvanskim vodama. Jedva jedvice kradom ga odnese tribun Andrija u Mletke. Vrati se dužd u mrtvačkom sprovodu mjesto u pobjedničkom triumfu.

A vila s Biokova, prije tužna i zabrinuta, zapjeva pobjedničku pjesmu, da su je čule sve posestrime tamo u zagorju.

I bijahu Neretvani zgoljni Hrvati, slatka čakavska riječ orila se po njihovim otocima, odjekivala po Biokovu i ozvanjala na brodovima. Za IX. i X. vijeka vazda bijahu u tješnjoj ili slabijoj vezi sa hrvatskom državom.

U doba najljepšeg procvata hrvatske mornarice, za kralja Tomislava, bez sumnje su bili već u jačoj vezi

s Hrvatskom. A imađaše Tomislave kralju uz kopnenu vojsku od sto tisuća pješaka i šezdeset tisuća konjanika još i osamdeset velikih, a sto manjih ratnih brodova. Najveća pomorska sila, Carigrad, nije u to doba imao nego 300 brodova, a Venecija 200. Savremenik Tomislavljev carigradski car Konstantin Porfirogenet pripovijeda, da je »tolika sila Hrvata bila na moru«. Prvi ujedinitelj Hrvata bijaše vitez. Na moru bijaše mir, gusarenja nestade, ali Mlečić miruje i ne ufa se zaletjeti na naše obale. Mogao je viteški kralj u tim



Kaciga iz neretvanskog plijena.
Iz VIII. vijeka.

prilikama braniti srpskoga kneza Zahariju od premoćne sile bugarskoga cara Simeuna, pa kad ovaj udari stoga na Hrvate, trgnu i Tomislav svoj mač i odbi Simeuna, pred kojim je sam Carigrad drhtao.

Bratskom prolivenom krvlju, kad je Mihajlo Krešimir II., muž Jelenin, ubio rođenog brata Miroslava, potamnje slava i moć Hrvatske. Izgubi ona otoke Brač, Hvar, izgubi i Bosnu, a mornarica joj spade na manje od polovice. Dugotrajnim vladanjem Krešimirovim oporavila se opet Hrvatska i zadobila opet Bosnu, njegov sin Stjepan Držislav (od godine 969. do

997.), primio je i carsku krunu iz Carigrada, ali prokletstvo osta na potomcima ubojice. Unuci njegovi, a sinovi Držislavljevi, Gojko i Krešimir III. Suronja, digoše se protiv brata Svetoslava i dozvaše godine 1000. najljućeg dušmanina, dužda mletačkog Petra II. Orseola, da im pomogne srušiti brata s kraljevskog prijestolja.

I kad nesretni Svetoslav posla poslanike k duždu, da mu isplati običajni danak, odvrati porugljivo dužd:

— Ne marim šiljati ga po kakvomgod poslaniku, nego, dade li Bog zdravlje, doći ću sam glavom, da isplatim ovaj dug!

Ma da su uz Svetoslava vjerno stajali Neretvani, ipak ga izdaja braće sruši. Doplovi dužd u Dalmaciju, a izdajice Gojko i Krešimir III. pokloniše mu se u Trogiru, i Krešimir predade duždu sina Stjepana za taoca. Dužd obiđe redom gradove dalmatinske, koji ga priznaše gospodarem, a Venecija prestade plaćati stoipedesetgodišnji danak.

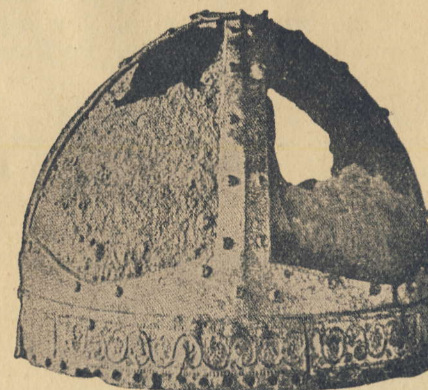
Dosada prva sila na Jadranskom moru, Hrvatska, mora se unaprijed sve do dana današnjega otimati šapama mletačkoga lava. Od gospodara postadosmo na stotine vijekova robovi. Krv našu moradosmo lijevati za tuđina i na njegovim galijama, prikovani uz vesla, čemerni kruh jesti. Što učini bratska nesloga i pohlepa! Naš narod veli: Tko ne će brata za brata, hoće tuđina za gospodara! Gorko je to iskustvo on sam na sebi izdajom Krešimira i Gojslava osjetio. Prošteno je svima, svima, samo nije izdajicama!

Parobrod bijaše već pristao u Makarsku, i društvo se iskrcalo, da dočeka drugi, kojim će se vratiti. Ne odoše prijatelji u Dubrovnik i Kotor, jer za doba hrvatskih kraljeva, kojih stopom je društvo pošlo, Hrvatska se prostiraše do ušća Neretve, a donje oblasti su potpadale sad pod Bizant, sad pod srpske, a kasnije pod hrvatske vladare, kad Hrvati na madžarske kraljeve postaviše Zvonimirovu krunu.

Ne zalazeći dakle u bratske zadjevice, ali ni ne odričući se hrvatstva južne Dalmacije, gdje se prema pisanju popa Dukljanina širila Crvena Hrvatska, društvo se naše prvim parobrodom vrati.

Vođa im spomenu razne crkvice po otocima Korčuli, Braču, Hvaru i Visu iz doba narodnih kraljeva, a onda umorni od puta svaki pođe, da se okrijepi snom na valovima Jadrana kao u kolijevci majčinoj.

Već bijaše parobrod ostavio Krešimirov grad Šibenik, u kojemu su Krešimir, Zvonimir i Stjepan II.



Kaciga iz neretvanskog plijena.
(Iz VIII. vijeka.)

izdavali kraljevske povelje u zboru svojih doglavnika i biskupa. Ranim je jutrom društvo izišlo na palubu, da se osvježi jutarnjim zrakom na moru i da se nauživa lijepa vidika ploveći između šibenskih i zadarskih otoka. Bjelasaju se mala sela s kućama pločom pokrivenima, a stada ovaca pasu sočnu i mirisavu travu po pašnjacima, toliko puta u starim našim pismima spomenutim. Jednako ovako izgledahu ovi otoci, i kad su kraljevi naši ovuda jedrili.

Pozdravivši Žirje, o kojemu je govora u jednoj povelji Krešimirovoj, eto već zalazi parobrod u kana

između Murtera i Kornata, koji se u X. vijeku zvao Grebeno.

Prošavši Vrgadu, spominjanu od Konstantina Porfirogeneta, zašao je parobrod u kanal između Pašmana i kopna.

BIOGRAD.

— Kraljevski Biograd! — pokaza don Lovre prstom prema sjeveru, i dok se lađa približavala Biogradu, vođa je govorio o njegovoj povijesti. Već u X. vijeku spominje ga Konstantin Porfirogenet, ali Biograd vazda bijaše hrvatski grad, a više od svih drugih volio ga je i kralj Krešimir IV.

Bijaše se pomalo oporavila Hrvatska od rana, što joj je zadao Petar II. Orseolo. Pa gle, pravde Božje! Ovaj dužd bijaše udao svoju unuku Hicelu za onog taoca, hrvatskog kraljevića Stjepana, sina Krešimira III. Za vladanja Krešimira III., koji je bio u volji bizantinskim carevima, Neretva se zauvijek pridružila Hrvatskoj, a mletački zet Stjepan zauzet će neke dalmatinske gradove, kad ono rod Orseola bi prognan iz Venecije. Od Stjepana i Mlečanke Hicele rodi se najveći hrvatski kralj Petar Krešimir IV., koji je vladao od godine 1058. do 1074. On raširi granice kraljevini, on postade gospodar Jadranskoga mora i kralj Dalmacije.

Biograd bijaše za one bratske svađe na oči kraljevske posade primio u slavlju dužda Petra Orseola. Za Stjepana I. ima Biograd i svoga biskupa. Bijaše dakle Biograd ravan drugim dalmatinskim gradovima imajući svoju vlastitu upravu, s priorom na čelu, kojega su birali gradski plemići, a kralj ga hrvatski potvrđivao. Uz priora je sudac, tribun i bilježnik, a sazivlje se i skupština svih građana, kad se radi o važnom poslu. Kad je Biograd postao samostalan (autonoman) grad, onda više u njemu nije bilo mjesta za župana sidraške župe, i ovaj se preseli u Tinj. Bijaše bogata župa sidraška i po njoj se dizalo više kraljevskih

dvorova u Vrani, Tinju, Rogovu, Tukljači i Gorici s mnogim posjedima.

Lađa je ušla u najljepši dio dalmatinskog primorja, u pašmanski kanal, koji je okićen s desetak otočića. Približava se tužnoj varošici, što kao udovica sjedi uz more sjećajući se davnih zgoda i prošle slave.

Biograd leži na malenom poluotočiću, a naprama njemu eno mu s pašmanske strane plačidruga — tkonskog samostana.

Koliko li tužnih uspomena kriju ova dva mjesta, a don Lovre se sjeća, kako mu se ovdje slatko i gorko čuvstvo javljalo, kad se vraćao sa bogoslovnih nauka kući i ovuda ploveći gledao Biograd. Veselio se on svom rodnom Solinu i zelenim livadama oko »Gospe od Otoka«, a tuga ga spopadala sjećajući se školskih satova, kad mu don Luka Jelić predavao crkvenu i hrvatsku povijest, u kojoj su se Biograd i Zadar često spominjali. Don Luku bi zahvatila neka tuga u taj čas, pa prelazila ona i na slušatelje. Najljepše su uspomene svih đaka na predavanja don Luke Jelića. Iskrcavši se društvo vrcem pođe k župskoj crkvi, koja stoji posred grada na uzvisini, koja se zove »gomila«. Po Biogradu je vidjeti još mnogo trošnih starinskih zidina, no starine su ovdje vrlo slabo istražene.

»Gomila« nije ništa drugo, nego skup starinskih zidina nasutih i poravnanih. To su ostaci po svoj prilici kraljevske palače, koje je podrtine vidio u XVII. vijeku Zadranin Ljubavac, dobar poznavalac povijesti.

Još se i danas u pločniku crkve i na zidovima obližnjih kuća vidi klesano kamenje s uresima iz doba hrvatskih kraljeva.

Do palače bio je samostan sv. Ivana Evanđeliste, u kojem stanovahu hrvatski benediktinci.

Iz starih spisa znade se, da je samostan bio uz današnju kulu Matkovića, a tu je blizu bila valjda i stolna crkva.

Bijaše u veljači godine 1059., kad se dogradio ovaj samostan sv. Ivana, a dao ga je graditi baš sam kralj Petar Krešimir, pa je stoga i došao sa svojom

svitom, kad se svečano otvarao samostan. Tom je prigodom bogato kralj nadario svoj samostan. Uz mnoga dobra i posjede dao mu je i svoj dvorac u Rogovu i otok Žirje, pa mu je dao i povlasticu, da nije podvrgnut građanskim poglavarima i sucima, već opat samostanski ima pravo suditi svojim kmetovima i svim ljudima na samostanskom posjedu. (Ovo se zove kraljevska sloboda.) Isposlovao je to kralj usto od crkvenih starešina, da samostan ne ovisi ni o biskupu, već mu je starešina sam papa. Jedino će u znak poštovanja i ljubavi na dan posvećenja crkve opat darovati biskupu bocu vina i jedno janje.

Sam papin poslanik, koji je bio prisutan pri posveti crkve, potvrdi ovu darovnicu, koja evo u hrvatskom prijevodu glasi:

»Godine od utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista 1060., indikcije X. Za vladanja Krešimira, kralja Hrvata i Dalmatinaca, mjeseca veljače. U gradu Biogradu. Za Dragoslava priora i Teodozija biskupa izrađena je isprava o opraštanju (od plaćanja poreza) i o slobodi u korist samostana svetoga Ivana Evanđeliste, koji se već otprije nalazi na tom istome mjestu, u prisutnosti opata Andrije i njegove braće, a po nalogu samog kralja, na ovaj način: Ja kralj Krešimir podjeljujem i dopuštam tebi, poštovani opate Andrija, tvojoj braći i tvom samostanu, koji se po mom nalogu i mojom brigom, ali kud i kamo više vašim radom započimlje graditi i dovršuje, to, da, ostajući u granicama crkvenog prava, ne budete podvrgnuti nikomu čovjeku osim višnjem Bogu, komu ste posvetili svoju službu. Vaš samostan neka bude oprošten od plaćanja svakog poreza, osim toga, da iz odanosti dade na dan svečanosti crkve biskupu istog mjesta jedno janje i bure vina na dar. A biskupu i prioru, koji ne bi imao prava nad vama, neka ne bude slobodno, da vas svojim drskim djelima obvezuje na darove. A da se ova naša odredbena isprava tijekom vremena ne pokaže ništetnom, potkrjepljujemo je pred poslanikom svete rimske Crkve, časnim opatom Majnardom, da uvijek

ostane na snazi. S njom da ostane vama na vječno pravo od nas predani otok Žirje i dvorac u blizini grada, koji se naziva Rogovo, sa svim posjedima, koje na najstalniji način zajamčujemo samostanu. Kad bi netko kušao, da poništi ovu našu pravednu odluku, neka ga zateče božanska srdžba, pa neka bude krivac pred našim zakonima i neka plati stotinu zlatnika. A ova naša odredbena isprava neka zadrži svoju stalnost. Goica ban, svjedok. Boleslav tepčija, svjedok. Prvaneg, župan Luke, svjedok. Biskup Teodozij biogradski, svjedok. Dragoslav prior, svjedok. Jurana, župan Sidrage, svjedok. Prior Drago, svjedok. Drago Kastrice, svjedok. Grgur vratar, svjedok.«

Kasnije je biskup Teodozij darovao samostanu i crkvu sv. Kuzme i Damjana sa svim njezinim dobrima — eto tamo na Pašmanu u Tkonu. Ali se digli nekoji građani niječući biskupu, da nema prava to činiti — na što je Krešimir poslao svog suca Vojila Draga i on skupio na trg pred crkvom sv. Ivana narod, saslušao svjedoke i dao pravo biskupu i samostancima. Tu je osudu Vojila i Zvonimir kasnije potvrdio. Bogat samostan, bez briga i oskudice, mogao se baviti knjigom. I zaista, makar je kralj Krešimir mnogo popuštao Latinašima na splitskom saboru 1060., da progone glagoljicu, ipak njegov omiljeli samostan u Biogradu bijaše ognjište kulture, i to posebice hrvatske. Pravila ovog samostana bijahu još u XI. stoljeću glagolskim slovima napisana. Učili su biogradski benediktinci narod čitanju i pisanju, pa i kad su bijesni Mlečići godine 1125. razorili Biograd i samostan, preselivši se oni u Rogovo i u Tkon, nastavili su rad svojih predšasnika. Godine 1850. otkrio je u Tkonu svećenik Brčić, slavni glagoljaš i učenjak, krasan glagolski časoslov urešen sitnoslikarijama, a napisan između 1312. i 1382. godine. Pa sam Karlo IV., kralj češki, pozva (1347.) rogovske benediktince k sebi, da uvedu u Češku staroslavensku službu Božju. Mate Karaman, prije opat tkonski, a poslije nadbiskup zadarski, pripremi i štampa glagoljaški misal, a napisa i mnogo drugih lijepih stvari

o glagolici i rukopise ostavi svom nećaku Anti Karamanu, također opatu tkonskom.

Mleci su krivim okom gledali ovo rodoljubno djelovanje negdašnjih biogradskih samostanaca, pa su ih mučili svakojakim parnicama, da ih osiromaše. Propadala je stara opatija, davna zadužbina kralja Petra Krešimira, a zadnji udarac i njoj zadade Napoleon, oduzevši joj sva imanja godine 1808. Gotovo osam stotina godina bila je ona luč prosvjete i gospodarstvene poduke biogradskom kraju. Opustio je onaj negda bogati i bujno obrađeni kraj, no Crkva može biti ponosna, da je njezin samostan izvršio dostojno kulturnu i socijalnu zadaću, a kralju Krešimiru laka je zemlja, jer je učinio dobro djelo, koje se ne će nigda zaboraviti.

Odalečujući se od Biograda nepomično su putnici uprli oči u »Gomilu« i bijelu crkvu na njoj, a dušom su im previrali osjećaji tuge za lijepim vremenima hrvatske slave, kad se je ondje kod crkve dizao bijeli dvor Krešimirov i do njega kula znanja — samostan, iz koje su rano prije zore brujale molitve za spas i veličinu velikog dobročinitelja Krešimira, »kralja Hrvata i Dalmatinaca«.

ZADAR.

Parobrod se međutim odmakao daleko, i Biograd se izgubio s očiju društvu, a pomaljao se na sjeveru grad Zadar. Mladi bogoslov ispjeva staru bugaršticu:

Cvilu to mi cviljaše drobna ptica lastavica,
Ona mala ptica;
Cvilu to mi cviljaše drobna ptica lastavica.
Ona cvilu cviljaše Zadru gradu na pridvratju,
Ona mala ptica.
Biše mi se cvileći drobna ptica zakasnila,
Ona mala ptica,
Ter ju biše pustilo žarko sunce na zapadu,
Onu malu pticu,

A biše ju zaskočio sjajni misec na istoku,
Onu malu pticu.
Ali ono ne biše drobna ptica lastavica,
Ona mala ptica,
Neg mi ono biše bila stara majka Ivanova,
Majka Margarita.
Ona majka klikovaše sinka svoga i brajenka,
Majka Margarita.
— — — — — — — — — — — — — — —
Biše mi ga lipa Cvite onim vencem okrunila,
Ono malo dite,
Da se nigdar nikadere k tebi majci ne zavrati,
Starice neboga!
Cvili, majko, i žali i prolivaj grozne suze,
Majko Margarito,
I da ti se nikadare od suz lišca ne osuše
Majko Margarito!
Nit ćeš braca dozvati, nit ćeš sinka dočekati,
Starice neboga!

Tako je naš narod bugaršticom predviđao još davno, davno, kako će majka Margarita, zapravo Hrvatska, plakati za izgubljenim sinom — Zadrom gradom.

Don Lovre pouči ponovno prijatelje iz Zagreba, kako će se držati u Zadru. Ima on tamo drugova i znanaca iz vremena svojih bogoslovnih studija, pa će s njima urediti, da što lakše pregledaju hrvatske svetinje u Zadru. Nije to lak posao, jer i sam pohod hrvatskim spomenicima izazov je zadarskoj ulici. Zato će oni prikazavši policiji svoje isprave obilazeći spomenike i na ulici većinom šutjeti i praviti se tuđincima iz dalekih strana. Međutim im do Zadra pripovijedaše povijest grada, koji je negda bio vođa u borbi protiv Mlečana.

— Vidjeli smo orijašku borbu naših djedova s Venecijom, koja se onako sramotno svrši bratskom izdajom. Ali ne klonu Hrvat! A i dalmatinski gradovi zasitili se brzo Venecije, koja je bila smrt njihova blagostanja i samostalnosti, koju su inače hrvatski kra-

ljevi poštivali. Za Petra Krešimira, i još više za Zvonimira, bijahu oni sastavni dio Hrvatske. Izumrćem narodnih kraljeva kralj Koloman zauze kao hrvatski kralj dalmatinske gradove i otoke i ponositi dužd Ordelafo Faledro ne kiti se već od godine 1007. naslovom dužda »Hrvatske i Dalmacije«. No o tome ćemo se porazgovoriti u samome Zadru, a ovdje na hrvatskom Jadranu sjetimo se ljute borbe, koja se je vodila poglavito pod zidinama Zadra za punih novih trista godina! Jedanaest puta osvojiše Mlečani Zadar u tome tristagodišnjem hrvanju, ali jedanaest puta podigoše se Zadrani protiv njih ogledajući se za pomoć sa hrvatske strane. Uzalud je bila zabrana Mlečana, da se nijedan Zadranin ne smije ženiti s Hrvaticom, uzalud tjeraju iz grada Zadrane Hrvate, a naseljuju svoje Mlečane, Zadar bi izumro, da nije bilo okolišnjih Hrvata, i tako se on hranjaše hrvatskom krvlju i osta hrvatski grad, pa radila sila i prevara šta hoće. On i u doba robovanja mletačkom lavu dade pjesnika Barakovića i glagolaša Karamana.

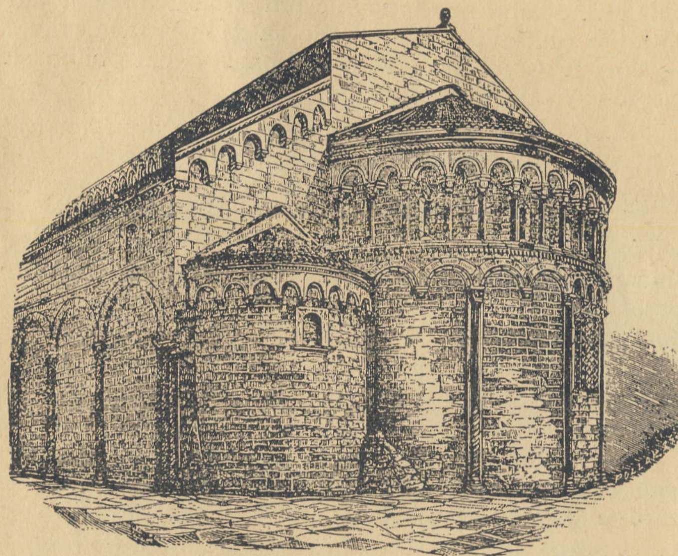
Parobrod je pristajao uz »Novu Obalu«. Don Lovri suze će na oči, kad se sjeti svog mladenaštva, kleričkog posluživanja po zadarskim crkvama, koje su vidjele u davno doba hrvatske kraljeve.

Prije nego je još pristao brod uz kraj, pripovjedi im, kako je eno onuda ispred kavane šetao godine 1908., kad je prigodom aneksije Bosne prijetio rat sa Srbijom, pokojni episkop kotorski Jović s jednim penzioniranim majorom. Očito se vidjelo, da su zabrinuta ta dva Srbina za budućnast naroda, a don Lovre, od djetinjstva i po djedovoj tradiciji narodnjak i „Štrosmajerovac", gledao episkopa i majora, kao da im želi reći: »Iste smo misli«. Zapisao on to i u svoj »Dnevnik«, koji je spalio za vrijeme rata.

Žao mu je bilo hrvatskih svetinja i vjerovao je, da će se one jednom osloboditi. Naravski, da je to bio i upliv don Luke Jelića, njegova profesora. I eto oslobodiše se drugi krajevi domovine, a Zadar osta i dalje u ropstvu.

Cvilu to mi cviljaše...

S nekim prijateljima don Lovrinim obišlo je društvo glasovitu crkvu svetog Donata, koja je iz doba, kad je Hrvatskom vladao knez Borna, a Donat biskup radio oko mira između Karla Velikoga i Bizanta. U njoj je danas muzej, u kojem se nalaze mnoge stvari, koje sjećaju na hrvatske vladare. No društvo nije imalo kada gubiti vrijeme i vrcem od sv. Donata u crkvu sv. Krševana. Prošavši preko trga sv. Stošije



Crkva sv. Krševana.

sjetiše se, kako su Mlečani 1202. godine osvojili Zadar izdajom i prisilivši gladom križare, da mjesto na Jeruzolim udare na Zadar te mjesto da osvoje Isusov grob — evo ovuda proliše potoke nevine kršćanske krvi, radi čega ih papa Inocent III. prokle. Crkva svete Stošije, koju su Mlečani sagradili, da se otresu prokletstva, remek-djelo je t. zv. romaničkog graditeljstva III. vijeka. Iz tog doba je i ova sv. Krševana.

Ali tad je samo prerađena, i neki hoće, da je tu bila crkva još u IV. vijeku. No svakako u desetom vijeku postojao je ovdje samostan benediktinski sa crkvom. Spominje se taj po prvi put godine 918. Godine 986. obnoviše ga Zadrani, plemići i puk s biskupom. Tada je već bilo i tijelo svečevo u crkvi. Zadrani tom prigodom obdariše samostan vinogradima, oranicama i drugim dobrima. Kako je bio sagrađen manastir usred grada i u bučnoj ulici, a to ruši mir, koji ima vladati u redovničkom stanu, to građani zatvoriše obje ulice, što su išle sa dvije strane crkve. — No i hrvatski kraljevi i dostojanstvenici obilno su darivali ovaj samostan.

— Čuli ste, — poče vođa, — još u Ninu, kako je kralj Petar Krešimir u zahvalu Bogu za stečenu Dalmaciju i gospodstvo na Jadranskom moru darovao sv. Krševanu otok Maon. Ali srećom sačuvao nam se prijepis svih povelja i darovnica iz vremena narodne dinastije. Pisan je taj »Registrum privilegiorum«, »Registar povlastica«, starim pismom t. zv. beneventanskim, a eno ga u biskupskom arhivu.

Jedan od prijatelja ponudi uslugu, da će isposlovati društvu, da vidi taj registar. Svi rado prihvatiše ponudu.

— A kako je s namjesništvenim arhivom? Bismo li mogli tamo vidjeti originalnu povelju Krešimirovu o utemeljenju samostana u Biogradu?

— Što, original sa svetim imenom Krešimirovim? — upitaše Zagrepčani.

— Jest! Originalna povelja se nalazi u bivšem namjesništvenom arhivu.

I to nam je prijatelj isposlovao. Ogledavši bivši samostan sv. Krševana, u kojem je danas gimnazija, a Napoleon je i njegova dobra ugrabio, pođosmo opet stopama hrvatskih kraljeva do arhiva, gdje se čuva Krešimirova darovnica. Redom poljubismo povelju, na kojoj je negda počivala ruka najvećega hrvatskoga kralja.

Odatle se uputismo u bivši nadbiskupski arhiv. Stara debela knjižurina, a listovi joj od kože, ležala je pred nama.

Don Lovre stao listati po njoj:

— Evo godine 1067. Petar Krešimir potvrđuje samostanu zemlju u Diklu, koju je još njegov pradjed darovao sv. Krševanu. Evo i ona o Maonu otoku.

— Da vidim, gdje ono piše: »Naše dalmatinsko more!«

Don Lovre pokazuje: »Otok Maon, koji leži u našem dalmatinskom moru«, a cijeloj družini se sjaji lice od veselja.

Nije bilo pravo našem talijanskom prijatelju, pa kao gosti šalom ga udobrovoljismo.

A sad gle! Ivan, ded Hrvata — dakle majordom, upravitelj kraljevih imanja — dariva sv. Krševanu dvorac u Brdima, pa opet dalje Hrvatin i brat mu Ljutostrah darivaju svoj posjed u Sekiranima, pa Radovan i onda opet Zovina, Desimir, Slavac sve redom darivaju posjede u Obrovici kod Nina. Sve sami Hrvati!

I evo one isprave, koja nema godine, kad je izdana, već na njoj piše, da je napisana »u ono vrijeme, kad je knez Amiko zarobio kralja Hrvatske«. To je nesretni kralj Slavac.

— Hoćete li dozvoliti, da jednu pročitamo?

— Slobodno, — reče nam prijazan glas.

— Ova evo, što ću vam je, gospodo, čitati, najvažnija je, jer po njoj se dadu poredati kraljevi hrvatski, kojim su redom vladali.

Don Lovre tada pročita na latinskom jeziku, što ovdje donosi na hrvatskom, da se vidi, kakvi su bili ondašnji običaji.

Opat Petar popisao je dobra samostanska i utvrdio granice zemalja u Diklu, gdje mu neki nepošteni međašnici premjestili međašni, kamen za dvjesta koračaja. Da sve to bolje potkrijepi donosi on ispravu, kojom mu je bio darovan taj posjed. Ta isprava glasi:

»Ja Krešimir, koji se drugim riječima nazivam Petar, kralj Hrvata i Dalmatinaca, donosim svima na znanje, da mi se učinilo ispravnim, da se ne poništavaju odluke mojih starih pređa, naročito one, koje se odnose na spas njihovih duša. Razabrasmo naime u djelima našeg pradjeda velikog Krešimira, da je za spas svoje duše predao manastiru svetoga Krševana neko zemljište na onom području, koje se zove Diklo, a ide od hrasta, koji stoji nad ljutom dolinom, do loze, koja je s toga razloga postavljena na raskršće, koje se nalazi nasuprot Zablati, da zauvijek bude u njegovom posjedu. To je i ostalo čvrsto u rukama vlasnika u njegovo doba i u doba njegovog sina Držislava i njegovih moćnih banova Pribine i Godemira i u doba Svetoslava i njegove braće Krešimira i Gojslava i njegovog sina Stjepana, mog oca, uz pomoć plemenitih banova, koji su bili u njihovo doba, a to su Gvarda, Božeteh i Stjepan Praska. Stoga određujemo, da njihove odluke, od nas potkrijepljene, ostanu vječno na snazi. Kad bi netko poslije naše smrti, pokušao da ih povrijedi, neka ga zateče srdžba največeg suca i na dan strašne kušnje, stojeći na lijevom mjestu, čuje ono, čim će se prijetiti opakima. Ovo je učinjeno u gradu Ninu pred ovim svjedocima : Boleslav tepčija, svjedok. Adamic, ninski župan, svjedok. Vukac, župan Luke, svjedok. Voleša, djed, svjedok. Budac, posteljnik svjedok. Ivan kapelan, svjedok. Zovic, volar svjedok. Dragonja, štitonoša, svjedok. Dadovit vinotoč, svjedok. Grubonja, dekan svjedok. A ja fratar Adam, hrvatski izabrani biskup, po zapovijedi gospodina kralja napisah svojom rukom.«

— A znate li, gospodo, zašto ovako bogato darivaju Hrvati samostan svetoga Krševana ? Zar nije to znak, da u samostanu življahu redovnici hrvatske krvi ?

Ostavivši dragocjeno blago naše povijesti društvo se zaputi u crkvu sv. Marije. Današnje lice crkve nije iz starog vremena, već iz XVI. vijeka, ali zvonik je dao sagraditi hrvatsko-ugarski kralj Koloman i

na zvoniku je još, makar i prekriven, natpis, koji to spominje. Ljeta gospodnjih 1105. iza podijeljene od Boga pobjede i mira zapovjedi kralj ugarski, dalmatinski i hrvatski, da se taj toranj na njegov trošak podigne i sagradi, I natkriveni hodnik u dvorištu samostana iz onog je vremena.

Pa tko je utemeljio ovaj toliko stari samostan ? Rođakinja največega kralja hrvatskog Petra Krešimira Č i k a. Bijaše ona od onog istog roda Madijevaca, od kojeg je bila i glasovita kraljica Jelena, o kojoj je don Frano pripovijedao u Solinu. Ova Čika bila je udata za nekog Andriju, sina Papova (Babova), a njega su zlikovci ubili. Ostavši udovicom sa dvije kćeri odluči »za spas svoje duše« osnovati samostan, u koji i uđe sa starijom kćeri Domom, a mlađa se udala. U burno doba, kad su i knezovi i kraljevi bili nesigurni za život, lako su ostajale bez obrane nesretne udovice. Eno Zdeslav poginu, Domogoj ubi zavjerenika Petra iz kneževske kuće, ban Pribina kralja Miroslava, pa i splitski sabor veli, da se ima moliti za dušu pokojnog kralja, ako ga podanici ubiju. Znak, da se i to događalo. Prokleta su bila vremena. I evo Crkva će zaštititi neboge žene. Koliko li je srdaca našlo ovdje pokoja i obrane !

Čika dakle obznani o svojoj namjeri crkvene i gradske poglavare, a oni joj odobriše nakanu. Samostanci sv. Krševana darovaše joj ovdje crkvu sv.Marije, a ona sve svoje imanje darova novom manastiru, u koji su ušle mnoge plemenite Zadranke.

Pa kad se sve svršilo, zaputi se Čika godine 1066. o Božiću u Šibenik, gdje je božićevao i vijećao kralj Petar Krešimir sa svojim doglavnicima, velikašima i biskupima, a uza nj sjedi i herceg Stjepan, sinovac kraljev i nasljednik prijestolja. Na sam dan Božića izdade kralj povelju »sestri«, a zapravo rođakinji Čiki. I njezinom samostanu dariva »kraljevsku slobodu« jamčeći joj mirno uživanje imanja na hrvatskom zemljištu.

Vraćajući se iz Šibenika u Nin, u svoj dvor, svrati se kralj Krešimir i u Točinju nedaleko od Biograda. Tu je bilo kraljevsko imanje, pa i njega darova kralj samostanu sv. Marije za volju svoje rodice Čike. I poslije je milostiva ruka kraljeva obasipala darovima ovaj samostan. Tako Krešimir darova »Brda« blizu Nina, a Zvonimir, sjedeći u Kninu, potvrdi mu kraljevsku slobodu godine 1087. To je posljednji put, što se spominje živ Zvonimir. Nakon dana veličine i slave dođoše dani žalosti i razdora, i Hrvat primi po prvi put tuđina za kralja i postavi svijetlu krunu Zvonimirovu na glavu Kolomanu. Zbilo se to u Biogradu, odakle smo prispjeli u Zadar. Ponajprije održaše velikaši sabor, na kojemu se Koloman zakleo taknuvši prstima križ i evanđelje, da će se on i njegovi nasljednici kruniti posebice za hrvatskog a posebice za ugarskog kralja, da će Hrvatska biti neodvisna od Ugarske. Zatim je u Biogradu bio okrunjen Koloman i onda je dijelio milosti. Tom prigodom potvrdi i ovijem koludricama sv. Marije »vječni mir i kraljevsku slobodu«, e da mogu »živeći pobožno u bezbjednosti moliti Boga za mene (Kolomana) i za blagostanje moje države«. Da bi se tko drznuo oteti što samostanu, ima četverostruko vratiti i još će osjetiti mišicu kraljevskog suda!

Iza svoje krunidbe pregnu Koloman zauzeti dalmatinske gradove. No oni se bojali, da ih ne će milovati Ugrin Koloman kao hrvatski Krešimiri i Zvonimiri. Videći kralj, da će silom teško ići, pokuša se nagoditi s gradovima. Ponajprije pomoću sv. Ivana Ursina, trogirskog biskupa, poruči Zadranima: »Ako se kraljevskoj milosti pokorite, primit ću vas i vaš grad za prve u mojem kraljevstvu, jer volim imati dragovoljne prijatelje nego prisiljene podanike.«

Tim je načinom predobio kralj Zadrane, i oni veseli, što se vratio mir, da može svatko mirno poći za svojim poslom, održaše svečan sabor pred zidovima svog grada, gdje se Koloman zakleo, da će sve povlastice njihove čuvati, i da Zadrani ne će morati

ugostiti njega ni njegove nasljednike, kad dođu u Dalmaciju, da se krune za hrvatskog kralja. Običaj je naime bio u ono doba, da velikaši i gradovi i samostani daju konak i hranu kralju i njegovoj družini, kad se svrate k njima, jer ne bijaše u ono doba gostionica ni hotela.

Kako se nagodi sa Zadrom, tako učini i s drugim dalmatinskim gradovima.

— Vidjeli smo, da je kralj Koloman sagradio ovaj zvonik, koji još gledaju oči naše, a pete godine vladanja njegova umrije Većenega, kći Čikina, i eno joj još nadgrobna ploča u crkvi.

Tako svršavaše don Lovre i spomenu još, da u samostanu sv. Marije ima mnoštvo isprava, koje potječu iz doba naših narodnih kraljeva, pa je po tom samostan dragocjena riznica za povijest hrvatsku. Nato društvance pođe do ploče Većenege, valjda posljednjeg odvjetka roda, koji je bio u krvnoj vezi s hrvatskom vladarskom kućom. Dok su potomci stali na grobu i u zadužbini pradjedova, lebdjeli su duhovi otaca u crkvi sv. Marije. Da blaženi dusi mogu išta žaliti, žalili bi, što djelo njihovo ostade kao lancima sapeto, da je gotovo nemoguće doći sinovima hodočastiti k uspomenama otaca.

Izišavši iz crkve posjetilo je društvance još crkvu sv. Šimuna i njegovu raku od suhoga srebra, što ju je darovala hrvatsko-ugarska kraljica Jelisaveta, rodom Kotromanićka, pa razgledavši i druge darove banova i vojvoda nujni potvrdiše riječi jednog od društva:

— Milovali su Hrvati Zadar, i zato se odmetnički priljubio tuđoj majci, a bolje bi učinili, da su ga šibali!

Iste večeri društvo se prebacilo preko kanala ribarskom brodicom u Preko, da sačeka parobrod, koji će ga prenijeti u Krk i Sušak.

Ploveći mimo Dikla, Petrčana i Zatona pozdravljaše družina mala seoca, čuvare starih uspomena.

A onamo iza Obrovice ostaje kraljevski Nin i u njemu počiva župan Godeslav i tko zna, koliko još zaslužnih starih Hrvata!

Ploveći mimo otok Pag don Lovre pripovijedaše, kako se taj otok u doba kralja Krešimira imao zvat Kissa, i uščuvalo se pismo, kojim baš za kralja Petra Krešimira Pažani darivaju samostan sv. Mihajla na otočiću Šušku, a to da zasluže milosrđe Božje. Bijahu oni taj samostan oštetili, pokrali, šta li, pa kad udarile svake nevolje na njih, pokajali se griješnici i nadoknadili štetu.

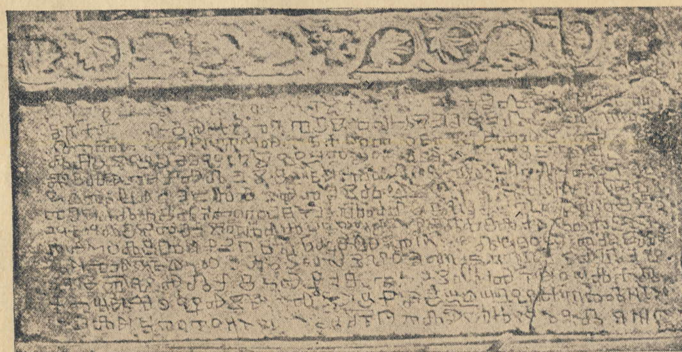
— Jeste li opazili, koliko li se podiglo samostana benediktinskih u doba Krešimirovo? — upita netko.

— Nismo ih mi ni deseti dio spomenuli, — reći će vođa. — I svaki samostan bijaše novo ognjište, odakle su vrcale iskre kulture. Benediktinci preniješe k nama posebnu vrstu pismá »beneventanu«, kojim su ispisane sve isprave naših kraljeva, oni doniješe posebnu umjetnost građenja crkava, koje su do njih građene u sitnom, neuglednom objamu, a oni sagradiše velebne crkve dugog »bazilikalnog« oblika. Njihov su rad prvi spomenici slikarstva u starim knjigama na koži napisanih. Njihovo je djelo i ona knjiga evanđelja napisana srebrnim pismom po koži grimizom bojadisanoj. Čuvalo se to evanđelje u Vrani, a čuli ste, da ga je papi Grguru VII. darovao Zvonimir. I sada kad dođemo na Rab, šteta je, što se ne možemo zaletjeti do Drage, gdje i danas postoji crkva u tihoj dolini gotovo netaknuta — a sagrađena kao dio samostana, koji je utemeljen 1059. godine. Ona je znamenita, jer je plod prvog preporoda u našem graditeljstvu, kad se javlja t. zv. romanički stil. Po toj crkvi možemo suditi, kakve su bile i mnoge druge.

Diveći se lijepom romaničkom zvoniku u Rabu proslijedilo je društvo put Krka.

K R K.

U staro doba bijaše Krk žarište glagolske knjige, zato društvance na brzu ruku pregledavši ostale njegove ljepote i znamenitosti otplovi lađicom prema selu Baškoj. Tamo je osobita svetinja hrvatska. Otok Krk bio je dio Dalmacije i od kralja Petra Krešimira pa dalje bijaše on u vlasti hrvatskoj. A dobri Hrvati bijahu Krčani. Vođa društvu kazivaše, kako je u srednjem vijeku u cijeloj Evropi i kod svih naroda vladao latinski jezik. Nijesu pisci znali na svom jeziku upisati



Najstariji spomenik s hrvatskim glagolskim natpisom.
Ploča iz Baške na otoku Krku.

mudre stvari, pravne pogodbe, jer jezici se narodni ne bijahu još ugladili, i trebalo je dugo vremena, dok su postali sposobni za mudricu knjigu. Zato su i u nas natpisi i isprave pisane latinskim jezikom. No kako su Hrvati jedini u katoličkoj Crkvi imali svoj jezik u bogoslužju i jer su morali za crkvene molitve i misli svetih otaca, a još više za sveto Pismo, skovati i uobličiti mnoge riječi, to su oplemenili svoj jezik i učinili ga sposobnim i za državne poslove. Tako se glagolsko pismo i naš jezik po svoj prilici uzimao katkada i za isprave još u doba narodnih kraljeva, no te su se izgubile.

Ali jedna se nije izgubila! U selu Baškoj bijaše samostan sv. Lucije, a u njemu sami glagolaši. Kad je jednom došao u Bašku kralj Zvonimir, darova on samostanu sv. Lucije neku livadu. Opat bijaše tada u samostanu neki Držiha. To je bilo između 1076. i 1089. godine. Nego u doba, kad su se za otok Krk otimale razne države, činilo se tamo oko 1100. godine opatu Dobrovitu nesigurno imati samo pismo kraljevo, i zato je on onu glagolačku listinu dao uklesati u kamen. Opat Dobrovit bijaše i sagradio crkvicu u čast sv. Luciji, pa je htio da i to ovjekovječi na kamenoj ploči. Tako je nastala glasovita Baščanska ploča. Ona je najstariji spomenik našega jezika, koji je sačuvao naziv »kralj hrvatski« i još mu i ime — Zvonimir. A važna je ova ploča i stoga, što je dokazom, da je hrvatski kralj bio gospodar i ovih otoka, što su ležali daleko od njegova sjedišta.

Bez umora došlo je društvo do sv. Lucije.

Ma da ih je bilo u društvu, koji su znali čitati glagolicu, a don Lovre još i sam glagolaš, ipak nije išlo. Teško je uopće čitati natpise, pa da su najljepše uklesani, a kamo li, kad je vrijeme na po izjelo slova.

Don Lovre će mladom bogoslovu, koji se mučio:

— Hoće se i nekoliko dana, dragi prijatelju, pa opet ne ćete na kraj! Upravo tako mlad klerik kao i Vi pronašao je ovu ploču i kušao neka slova pročitati i prepisati. Prijepis poslao je on slavnom povjesničaru Ivanu Kukuljeviću, a ovaj češkom piscu povijesti Šafaržiku, koji je upozorio učeni svijet na nj. Otada je mnogo naših učenjaka čitalo i tumačilo natpis. Najbolje ga pročitaše Rački, Crnčić i Jagić. A evo šta piše tu!

Don Lovre izvadi spremljeni prijepis i prijevod sa staroga jezika na današnji:

»U ime Oca i Sina i Svetoga Duha. Ja opat Držiha pisah ovo o ledini, koju dade Zvonimir, kralj hrvatski, u svoje vrijeme svetoj Luciji. I svjedoci su mi župan Desila krbavski (i) župan u Luki Prvenega. Ovaj posla Vitoslava na otok da: tko to poreče, da ga prokune Bog i Božja sila i četiri Evanđelista i sveta Lucija, Amin, (i) da tko ovdje živi, moli Boga za njih.

— Ja opat Dobrovit sazidah ovu crkvu sa svojom braćom s devetoricom u vrijeme kneza Kuzme, koji je obladao cijelom krajinom. I bijaše u to vrijeme Mikula (= manastir sv. Nikole) u Otočcu sa svetom Lucijom (= crkvom sv. Lucije) jedno (= pod jednim opatom).«

Pročitavši ovaj natpis don Lovre nadoveza:

— Gospodo, Zvonimira prikazuju naši povjesničari latinašem i nenarodnim kraljem, a od njega jedinog ostade nam spomen pisàn glagolicom u narodnom jeziku. I kako je Zvonimir bio posljednji veliki kralj hrvatski, tako i mi svršavamo s njime naše hodočašće.

*

Istog dana pri objedu nazdraviše Hrvaćani kolijevci hrvatstva Dalmaciji, a don Lovre bijelom Zagrebu, kuli prosvjete i napretka i žarištu hrvatske misli.

Na rastanku obećaše Zagrepčani, da će do godine opet u posjet Dalmaciji. Kako su ove godine išli stopama hrvatskih vladara i za uspomenama stare slave, tako će do godine pogledati malko bolje u m j e t n i č k e spomenike, jer Hrvati su bili ravni drugim narodima ne samo moćnom desnicom kraljeva, već i vještom rukom majstora svojih.

Don Lovre silazeći na lađu, da ponese tople pozdrave don Frani, zaželi im sretan put i — do viđenja.*

---

* Obrađujući svoj dio u ovoj knjizi poslužio sam se u glavnom ovim djelima:

Bulić don Frano: Hrvatski spomenici u kninskoj okolici.
Jelić don Luka: Hrvatski spomenici ninskoga područja.
Jelić don Luka: Spomenici grada Nina (u »Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva« g. 1902.).
Jelić don Luka: Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju (»Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« god. 1898.).
Klaić Vjekoslav: Povijest Hrvata itd.
Josip Nagy: Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije.
Dr Viktor Novak: Scriptura Beneventana.
Smičiklas Tadija: Povijest Hrvatska.
Dr Šišić Ferdo: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara.
Dr Šišić Ferdo: Priručnik izvora iz hrvatske historije.
Poparić don Bare: O pomorskoj sili Hrvata.

Osim toga rabili su mi članci dra Karamana o umjetnosti onog doba, a raštrkani su po raznim izdanjima. *Prof. Lovre Katić.*

S A D R Ž A J



JADRANSKO MORE
Velebit
Kotari
Dinarske planine
Svilaja
Mosor
Biokovo
Imotsko polje
Petrovo polje
O. KRK
KRK
BAŠKA
SV. LUCIJA
CRES
O. RAB
RAB
UGLJAN
O. IŽ
PAŠMAN
DUGI OTOK
OKRUNJENI
ŽIRJE (ŽIR)
NIN
OBRDO
OKARIN
SV. NIKOLA
MURVICA
DIKLO
ZADAR
ZEMUNIK
BENKOVAC
BUKOVICA
OSTROVICA
KIŠTANJA
VRENA
BIOGRAD
BRIBIR
KNIN
KAPITUL
BISKUPIJA
UZDOLJE
VRLIKA
KOLJANE
DERNIŠ
ŠIBENIK
PERKOVIĆ
SINJ
MUĆ
BIHAĆ
TROGIR
SOLIN
SPLIT
O. ČIOVO
SV. PETAR
PRIKA
OMIŠ
VRULJE
IMOTSKI
ŠOLTA
O. BRAČ
MAKARSKA
O. HVAR
OSTROG
GRADAC (LABČANJ)
METKOVIĆ
OPUZEN
PELJEŠAC
O. VIS
KORČULA
LASTOVO
MLJET
DUBROVNIK
Sava
Una
Sana
Vrbas
Bosna
Drina
Neretva
Cetina
Krka
Zrmanja
Lika
Gacka
Kupa
Dobra
Korana
Glina
Mrežnica
Sunja
Lonja
Ilova
Orljava
Londža
Trebižat
Bregova
Trebinjšćica
Piva
Zeta
Sutjeska
Rama
Lašva
Spreča
Krivaja
Drinača
Jadar
Usora
Ukrina
Vrbanja
Pliva
Janja
Brka
Bosut
Breznica
Biđ
Sava
Željeznica Knin–Split, Knin–Šibenik.
Put društva za stopama hrv. nar. vladara.
Današnja granica s Italijom.

K. K.
15.-
J